

Basisdocument Noordelijk Duingebied

Provinciaal archeologiegebied

Inhoudsopgave

.....	1
1. Dankwoord	4
2. Inleiding.....	5
3. Leeswijzer.....	5
4. Provinciale archeologiegebieden.....	6
5. Inventarisatie archeologische informatie en wetenschappelijk onderzoek in de regio	8
5.1 De vorming van het Noord-Hollandse landschap.....	8
Pleistoceen	8
Holoceen.....	8
Het Oude Duinmassief.....	9
De Jonge Duinen.....	11
5.2 De bewoners van Noord-Holland en hun impact op het kustduingebied.....	13
5.2.1. Het Noordelijk Duingebied	14
Archeologische verwachtingen.....	15
5.3 Archeologische onderzoeken in het Noordelijk Duingebied.....	19
Onderzoek in de duinen.....	19
Woonplaatsen in het duingebied: het Hoogoventerrein	22
Ambachten.....	23
Heereweg.....	25
Het Huldtoneel in Heemskerk – één van de eerste archeologische monumenten van Nederland.....	26
Religieuze plaatsen.....	27
Kastelen en buitenplaatsen.....	29
Buitenplaatsen.....	31
Militaire archeologie	37
De oorlog van 1799.....	37
Linie van Beverwijk.....	38
WO2, Atlantikwall.....	38
Wat missen we, wat willen we nog weten?	39
6. Kennis van de archeologie in de regio Noordelijk Duingebied	43
Bedreigingen voor de archeologie in de Duinen.....	44
6.1 Bewoningsresten op het strand van Schoorl.....	44
Het gestapeld landschap bij Schoorl.....	44
Vondsten gedaan in de jaren '50	45
Akkers uit de late bronstijd en ijzertijd	47
De zee neemt.....	48
De zee geeft.....	48
6.2 Casestudy Buizerdvlak: van woonplaats naar rustgebied.....	49
Natuurontwikkeling op Buizerdvlak.....	49
Buizerdvlak door de eeuwen heen – wat de archeologie vertelt over Buizerdvlak	50
De samenwerking tussen Natuur en Archeologie.....	51
6.3 Aardewerk pottenstapels, een regionaal verschijnsel.....	52
7. Spraakmakers uit de regio Noordelijk Duingebied.....	54
8. Archeologie: moeten, kunnen en willen.....	60
8.1. Wat kun je er mee, wat moet je emee, wat wil je emee als gemeente?	60
Kunnen	60
Samenwerking.....	61
Borgen in beleid.....	62

8.2. Doorkijkje naar de Omgevingswet	62
Algemeen.....	62
Archeologie en erfgoed in de Omgevingsvisie	62
Burgerparticipatie.....	63
9. Stakeholders in de regio	65
10. Tips en valkuilen: handig en concreet.....	66
Literatuur, bronnen en beeldverantwoording	69
Literatuur.....	69
Bronnen.....	71
Beeldverantwoording	72
Bijlagen:.....	73
Deelnemers aan het Ronde Tafelgesprek.....	73
Periodisering.....	74
COLOFON	75

1. Dankwoord

Dit basisdocument is tot stand gekomen naar aanleiding van het Ronde-Tafelgesprek dat op 19 juni 2018 werd gehouden in het verenigingsgebouw De Duynkant van Stichting Werkgroep Oud-Castricum, in Castricum. Het gesprek werd georganiseerd door het Steunpunt Monumenten en Archeologie van de provincie Noord-Holland.

Bij de organisatie en uitvoering van dit Ronde-Tafelgesprek zijn veel mensen betrokken geweest aan wie dank verschuldigd is. Allereerst de sprekers op die dag: Rob van Eerden, provincie Noord-Holland, over de reden waarom het Duingebied, zowel het Noordelijke als het Zuidelijke, tot één van de tien provinciale archeologiegebieden is benoemd, en Jan de Koning van Hollandia Archeologen over vroegmiddeleeuwse vindplaatsen in de duinen. Monica Dütting van het Steunpunt Monumenten en Archeologie hield een interview met de zaal over beleid, beleven en benutten.

Ten tweede de organisatie van Stichting Werkgroep Oud-Castricum voor de gastvrijheid, waarbij speciale dank aan Rino Zonneveld. Ten derde de deelnemers aan het Ronde-Tafelgesprek, afkomstig van de gemeenten Velsen, Beverwijk, Heemskerk, BUCH (Bergen, Uitgeest, Castricum en Heiloo) en Haarlem, amateurarcheologen uit Bergen, Egmond, Limmen, Castricum, Beverwijk-Heemskerk, Velsen en Bloemendaal. Ook PWN en Stichting Oer-IJ waren aanwezig, net zoals de provincie Noord-Holland en de archeologische bedrijven AldersArcheo, Archol, Hollandia Archeologen en IDDS.

Afb.1.1.1. Het Ronde-Tafelgesprek op 19 juni 2018. Bron: Steunpunt M&A

2. Inleiding

De Ronde-Tafelgesprekken zijn door het Steunpunt Monumenten en Archeologie in het leven geroepen om de tien provinciale archeologiegebieden uit te lichten (zie hoofdstuk 4). Het Noordelijk en Zuidelijk Duingebied vormen twee van deze archeologiegebieden. Tot het Noordelijk Duingebied behoren de gemeenten Bergen, Castricum, Heemskerk, Beverwijk en het noordelijk deel van Velsen, tot het Zuidelijk Duingebied behoren de gemeenten Velsen, Bloemendaal en Zandvoort. Het Noordzeekanaal is de grens.

Uit het Ronde-Tafelgesprek over het Duingebied zijn verschillende thema's naar voren gekomen die de deelnemers belangrijk en waardevol vonden voor de regio. Deze thema's zijn opgenomen in het huidige basisdocument, dat zich geheel richt op het Noordelijk Duingebied. Dit document is aangevuld met achtergrondinformatie over het landschap en archeologisch onderzoek. Het basisdocument geeft een mooie inkijk in het archeologisch erfgoed van het duingebied.

Afb. 2.1. De deelnemers van de Ronde Tafel met elkaar in gesprek. Bron: Steunpunt M&A

3. Leeswijzer

De hoofdstukken in dit basisdocument zijn toe te wijzen aan 4 grotere thema's: algemeen, met daarin inleiding en doel van de Ronde-Tafelgesprekken en het basisdocument met hierin de provinciale archeologiegebieden (hoofdstuk 4), de bestaande kennis (hoofdstuk 5) met de ontwikkeling van het Noord-Hollandse landschap en een overzicht van archeologisch onderzoek binnen de regio. Dan volgen enkele belangrijke erfgoedthema's binnen de regio Noordelijk Duingebied. Uit deze thema's komt een selectie voort ter inspiratie, waarin de grote verhaallijnen (hoofdstuk 6), spraakmakers (hoofdstuk 7) en de ambitiemogelijkheden (hoofdstuk 8) naar voren komen. De stakeholders worden genoemd (hoofdstuk 9) en afsluitend tips en valkuilen in hoofdstuk 10 voor de omgang met het archeologische en (cultuur)historische erfgoed van het Noordelijk Duingebied.

4. Provinciale archeologiegebieden

De provincie Noord-Holland herbergt een grote variëteit aan landschappen. Deze landschappen, met de kenmerkende structuren, patronen en elementen weerspiegelen de lange ontwikkelingsgeschiedenis. Zowel het ondergrondse erfgoed, in de vorm van archeologische vindplaatsen en begraven landschappen, en het bovengrondse erfgoed in de vorm van buitenplaatsen en de onderdelen van de Atlantikwall zijn de getuigen van de millennia-lange aanwezigheid van de mens.

De provincie wil de kwaliteit, identiteit en diversiteit van het Noord-Hollands landschap behouden en ontwikkelen. De provinciale visie hierop is vastgelegd in de Leidraad Landschap en Cultuurhistorie. Het rijke bodemarchief van Noord-Holland is over het algemeen goed bewaard en voor vrijwel de gehele provincie geldt een archeologische verwachting. Een aantal gebieden in Noord-Holland vertegenwoordigt echter een bovenregionale archeologische waarde. Door de archeologische vindplaatsen en tijdsperioden die zij bevatten weerspiegelen zij de bewoningsgeschiedenis van de provincie.

De tien archeologische gebieden van provinciaal belang zijn (zie afb 4.1.):

1. Texel
2. Wieringen
3. Noordelijk Duingebied
4. Zuidelijk Duingebied
5. Oer-IJ
6. West-Friesland
7. Waterland
8. Vechtstreek
9. Gooi
10. Waddenzee: de maritieme archeologie van Texel

Voor vrijwel alle gebieden geldt een hoge mate van gelaagdheid van het landschap waardoor er sprake is van veel tijdsdiepte, zeker ook in de gebieden Gooi en Vechtstreek. Die gelaagdheid van het landschap moet bij ruimtelijke ontwikkelingen zoveel mogelijk worden meegenomen.

Voor het duingebied van Kennemerland geldt specifiek dat hier al millennia wordt gewoond, omdat duinruggen van oudsher aantrekkelijke bewoningsplaatsen waren. Door zandverstuivingen zijn oude bewoningssporen veelal begraven en beschermd door een pakket duinzand. Hierdoor zijn ze goed geconserveerd en zeer waardevol voor onze kennis over de bewoning in verschillende tijden.

Afb. 4.1. De archeologiegebieden van de provincie Noord-Holland. Nummers 3 en 4 zijn respectievelijk het Noordelijk en Zuidelijk Duingebied. Bron: Provincie Noord-Holland

5. Inventarisatie archeologische informatie en wetenschappelijk onderzoek in de regio

5.1 De vorming van het Noord-Hollandse landschap¹

Pleistoceen

De diepe ondergrond van Nederland werd gevormd door de zand, grind en klei-deposities van de grote rivieren Rijn en Maas. Deze mondden ter hoogte van het huidige Nederland uit in zee en lieten in dit gebied dan ook het nodige sediment achter. Het keileemlandschap van Noord-Holland, dat aan de oppervlakte te vinden is op Texel, Wieringen en in het Gooi, is in verschillende ijsstijden gevormd. Tijdens de voorlaatste ijsstijd, het saalien, stuwde het landijs de ondergrond op tot stuwwallen; deze behoren tot de hogere delen van de provincie.

In latere fasen werden de stuwwallen weer bedekt door het landijs. Hierbij werd grondmorene afgezet: een mengsel van onder het landijs vermalen keien, grind en zand. Bij het smelten van het landijs werden langs de randen smeltwaterwaaiers gevormd, de zogenaamde sandrs. Het smeltwater sleet ook diepere dalen in de ondergrond uit.

Tijdens de laatste ijsstijd, het weichselien, bereikte het landijs ons grondgebied niet. Tijdens een lange periode heerste er een wat minder koud klimaat. In die periode maakte Nederland deel uit van één grote kruiden- en grassenrijke vlakte, de zogenaamde mammoetsteppe, die liep van Siberië tot voorbij de Britse en Ierse eilanden. Deze reliëfrijke vlakte werd bevolkt door wolharige neushoorns, mammoeten, steppebizon, grottenleeuwen en grottenhyena's. Rond 50.000 jaar geleden bereikten ook de Neanderthalers onze landstroken in hun jacht op deze dieren.

Zo'n 40.000 jaar geleden daalde de temperatuur weer. Nederland veranderde deels in een poolwoestijn. Vanaf 18.000 jaar geleden warmde het klimaat echter weer langzaam op en heerste in Nederland een toendraklimaat. De wind had door het ontbreken van veel begroeiing vrij spel en de ondergrond erodeerde. Het vrijgekomen zand werd over grote afstanden verspreid. Dit zorgde voor reliëfrijke en reliëfarme landduinen, dekzandkoppen en dekzandwelingen. De pleistocene afzettingen zijn aan de oppervlakte zichtbaar op Texel (De Hoge Berg), Wieringen en in het Gooi. In het overige deel van de provincie zijn ze afgedekt door de jongere afzettingen uit het Holoceen.

Holoceen

Gedurende het Holoceen, vanaf circa 11.500 jaar geleden, veranderde het landschap van Noord-Holland sterk van uiterlijk en karakter. Door het smelten van het landijs steeg de zeespiegel en ontstond een geul tussen Engeland en het vasteland van Europa: de Noordzee.

De zeespiegel steeg in de millennia die volgden vrijwel constant. Niet alleen door het smelten van de gletsjers maar ook door de autonome bodemdaling. Door de gletsjers die vele honderden meters dik waren, was de aardkorst van Scandinavië namelijk enigszins 'ingedeukt'. Nu de massa van het ijs langzaam verminderde door het afsmelten, werd de druk op de ondergrond minder en kwam deze omhoog. Een proces dat vanaf circa 6000 jaar geleden steeds merkbaarder is geworden in onze gebieden. Doordat Scandinavië 'uitdeukt' komen gebieden elders, waaronder west- en noord-Nederland lager te liggen, en de zee daardoor, relatief, hoger. Dit verschijnsel wordt ook wel de relatieve zeespiegelstijging genoemd.

De Noordzee voerde enorme hoeveelheden zand aan die door de stroming van de bodem werden losgewoeld. Door de eb- en vloedwerking werd het zand aan de kust opgeworpen. Hierdoor konden zich strandwallen vormen, parallel aan de kust. De vorming van zo'n strandwal met het daarvoor liggende strand kon wel honderden jaren duren. Ondertussen ging de aanvoer van zand aan de kustlijn aan de westkant ervan gewoon door en werd er

¹ Voor de totstandkoming van dit hoofdstuk is dankbaar gebruik gemaakt van het artikel van Bosman & Alders, 2017.

parallel weer een nieuwe strandwal gevormd. De gordel van strandwallen is dan ook aan de landwaartse zijde het oudst. Het oude strand veranderde in een laagte, de zogenaamde strandvlakte.

De oude kustlijnen liepen min of meer en ietwat gekromd zuidwest-noordnoordoost met de holle zijde westwaarts, min of meer parallel aan de huidige kust.

De strandwallen lopen niet continu door. Daar waar zeegaten (eigenlijk gaten in de kust) lagen, is er geen of pas heel laat een strandwal gevormd. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het Zeegat van Bergen. Hier liggen overigens ook strandwallen met een oost-west-oriëntatie. Deze werden door de zee opgebouwd tegen een hoog opstekende kaap die het resultaat was van de pleistocene landschapsontwikkeling ter plekke. Hierdoor boog de kustlijn oorspronkelijk met een royale kromming op meerdere kilometers van de huidige kust noordwaarts². De gekromde strandwallen bij Bergen-Schoorl worden ook wel aangeduid als haakwal en vallen samen met de noordoever van het Zeegat van Bergen. De eerste vorming van de kustlijn zoals bewaard nabij het huidige Bergen vindt al plaats in het Neolithicum, vóór 3000 v.Chr. Een deel van de westzijde van de destijds gevormde wallen is overigens later door erosie weer verdwenen.

Terwijl de dynamiek van het zeegat afnam, breidden de Bergense haakwallen zich zeewaarts uit. Het gevolg was dat het gehele getijdenareaal tegen het einde van de Midden Bronstijd rond 1100 v.C. van de zee afgesloten raakte³. Het complex van strandwallen met bijbehorende Oude Duinafzettingen was inmiddels meerdere kilometers breed.

Ten zuidwesten van Castricum was rond 2500 v.Chr. de monding van het Oer-IJ ontstaan. Het Oer-IJ vormde gedurende enige tijd de meest noordelijke vertakking van de Rijn die via de Vecht en de delta uiteindelijk in zee uitmondde. Rond de jaartelling was ook deze verbinding met de Noordzee vrijwel dichtgeslibd. Door de sluiting van de strandwallen kon het water uit het gebied erachter moeilijker zijn weg naar zee vinden en west-Nederland vernatte.

Het Oude Duinmassief

De enorme hoeveelheden zand die de Noordzee aan land bracht waren meer dan voldoende om gedurende de genoemde 6000 jaar een (relatieve) zeespiegelstijging van wel vijf meter bij te houden. Het proces bleek daarbij tegelijkertijd in staat om een kustaanwas van meer dan tien kilometer te realiseren.

Bovenop de strandwallen ontstonden door de windwerking lage duinen, hoewel dit beperkt bleef tot individuele strandwallen en niet voor het hele kustgebied gold. Terwijl in het zuidelijke Kennemerland voor het begin van de Bronstijd (circa 2000 v.Chr.) de duinvorming al zo massief was dat de individuele strandwallen moeilijk herkenbaar werden, gold dit niet voor het noordelijke deel. Hierbij speelden de zeegaten (eigenlijk gaten in de kust) van Bergen en de monding van het Oer-IJ een grote rol. Het Oer-IJ ontstond circa 2500 v.Chr. en vormde gedurende enige tijd de meest noordelijke vertakking van de Rijn die via de Vecht en de delta uiteindelijk in zee uitmondde. Rond de jaartelling was ook deze verbinding met de Noordzee vrijwel dichtgeslibd.

De Oude Duinen raakten geleidelijk aan steeds dichter begroeid met struikgewas en bomen. Hierdoor werd de zandige ondergrond verder vastgelegd. Veengroei vulde de overblijvende laagtes op. Die veengroei zou uiteindelijk doorgaan tot aan de middeleeuwen.

² Jelgersma 1983.

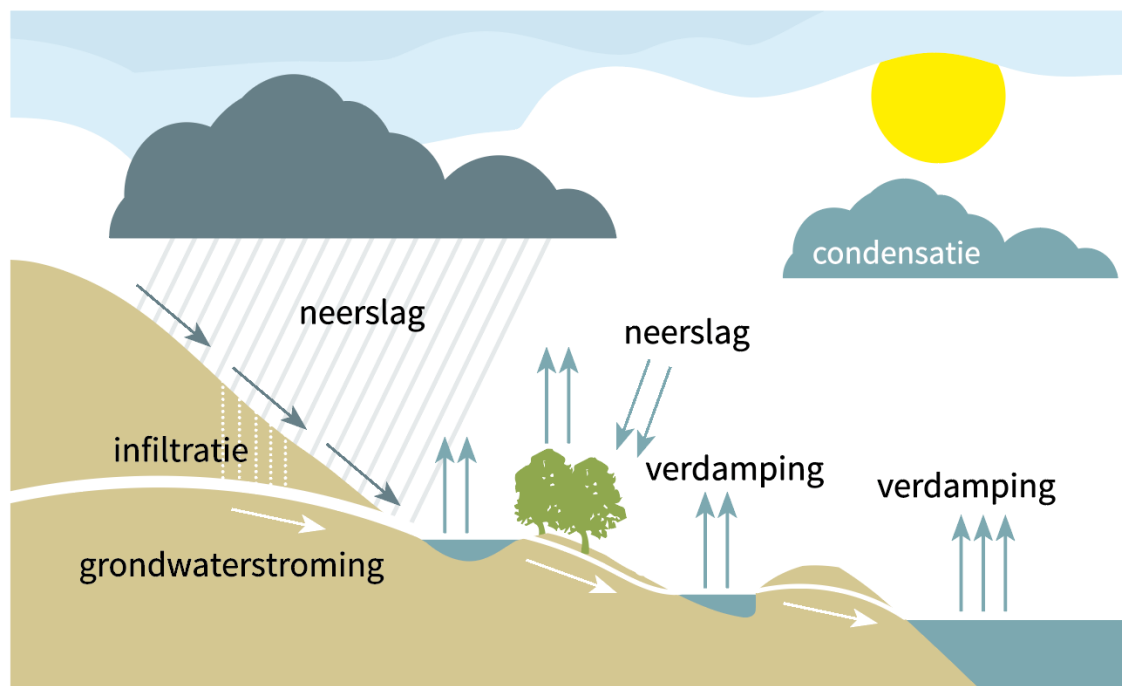
³ Van Zijverden 2013.

De waterkringloop en de vorming van de zoetwaterlenzen in de Duingebieden

Door de stijgende temperatuur aan het einde van de ijstijd en de grotere hoeveelheden water die beschikbaar kwamen in vloeibare vorm, ontstond er een grotere verdamping hetgeen leidde tot een toename van de neerslag. Het regenwater vloeide voor een deel direct af via het oppervlak maar baande zich voor het grootste deel een weg door de zandige ondergrond. Dit grondwater stroomde deels direct af richting zee, maar in het oostelijke deel van het duingebied vloeide het in de lagunes, meren en moerassen om vandaaruit uiteindelijk een weg terug naar zee te vinden.

De afvoercapaciteit van de ondergrond bleef achter bij de hoeveelheden neerslag zodat er een ondergronds wateroverschot ontstond. Dit zorgde voor een grondwaterspiegelstijging in het centrale deel van de gordel van zandige kustafzettingen. Tegelijkertijd werd het van oudsher brakke en daardoor iets zwaardere bodemwater weggedrukt. Zo vormde zich als het ware een grote lensvormige bel van zoetwater die rustte op het onderliggende brak-zoute water. Aan de oostzijde van de duincomplexen, aan de voet van de Binnenduinrand, kwam er daardoor plaatselijk kwelwater aan de oppervlakte en ontsprongen beken.

Doordat het zoetwaterlichaam aan de bovenzijde iets opbolde, kon de daardoor wat vochtigere grond meer bodemdeeltjes vasthouden. Hierdoor kon steeds meer stuivend zand definitief worden opgetast en vastgelegd. Passerende duinen vulden plaatselijke laagtes op en al voortrollend plamuurden zij aan hun onderzijde laag op laag tot een massief groot zandlichaam. Tegelijkertijd ontstond daarmee weer nieuwe bergingscapaciteit voor het regenwater. Deze zoetwaterbellen in het duingebied zouden voor de mens een onmisbaar drinkwaterreservoir vormen.

Afb. 5.1 De waterkringloop. Bron: Steunpunt M&A

De Jonge Duinen

Tegen het einde van de vroege middeleeuwen kwam aan de uitbouw van de strandwallen een einde en nam de invloed van zee toe. Mogelijk speelden een verslechtering van het klimaat en zware stormen hierbij een rol. In plaats van uitbreiding ontstond nu kustafslag.

Rond 500 n.Chr. was tussen Texel en Friesland een groot getijdengebied ontstaan dat zich langzaam uitbreidde. Hierbij verdronken de veengebieden in de kop van Noord-Holland en sloegen in de kop stukken strandwal weg. Strandwallen werden afgebroken en de kust werd steiler. Het zand dat hierbij werd weggeslagen, werd echter ook weer door de zee aangespoeld. Wanneer het zand droog genoeg was, kon de wind er grip op krijgen en werd het landinwaarts geblazen. Door bewoning en gebruik waren grote delen van dit Oude Duingebied ontbost geraakt waardoor de bovengrond veel minder goed werd vastgehouden. Het gevolg was dat zand en wind vrij spel hadden en enorme zandmassa's over het oude landschap werden gelegd.

Loopduinen nivelleerden het nog bestaande reliëf door vochtige laagtes op te vullen⁴. Het opgeblazen zand werd vastgelegd door zoutminnende grassen waardoor duintjes konden ontstaan. Langzamerhand groeiden deze uit tot hoge duinen. Deze werden vervolgens door de westenwind landinwaarts verplaatst. Ze 'wandelden' oostwaarts en bedekten de lager liggende oude duinen en duinvalleien. Hierbij ontstonden vaak sikkelvormige duinen, de zogenaamde barchanen. Rond circa 1600 waren de Jonge Duinen min of meer voltooid.

Dit gebeurde niet als een continue doorgaand proces. Uit het voorkomen van veenlaagjes en bodems in de duincomplexen blijkt dat er fasen van stilstand in de vorming zijn geweest. Op grond hiervan kunnen een aantal belangrijke fasen in de opbouw van de duingordel worden onderscheiden: De eerste Jonge Duinen ontstaan vanaf circa 800 na Chr. De tweede belangrijke duinvormende fase ligt tussen 1100 en 1300 en daarna nog één tussen 1400 en 1600.

Kenmerkend verschijnsel in de Jonge Duinen zijn de paraboolduinen. Paraboolduinen behoren tot de grootste duinvormen in Nederland en worden gekenmerkt door U-vormige zandruggen rond uitgeblazen duinvalleien. De U-vormige zandrug heeft relatief lange lage armen en een hoge 'neus'. Deze 'neus' is een loopduin, die met de overheersende wind naar het noordoosten wandelt, met een snelheid van zo'n vijf meter per jaar. De armen worden gevormd door het zand dat tussen de vegetatie aan de rand van de duinvallei achterblijft wanneer de neus 'wegloopt'⁵. Vanaf circa 1600 AD liggen de duinen vast. Uitzondering hierop vormt het waddengebied.

Vanaf midden 19e eeuw werd een rechte rij duinen aangelegd ter versterking van de kust; dit is de zogenaamde Zeereep. Hierdoor is het achterliggende duinreliëf met zijn kenmerkende afwisseling van steile duinen en duinvalleien vanaf zee grotendeels niet meer waarneembaar.

Bodemopbouw

De bodemopbouw binnen het duinlandschap is zeer complex. Naast de fasegewijze opbouw van de ondergrond kwam een bijzonder complexe gelaagdheid tot stand door menselijk ingrijpen zoals ontbossing, beweiding, akkerbouw en bemesting, maar ook de tussentijdse, overstuivingen, overstromingen en dergelijke.

Aardkundige monumenten

De opbouw van het duingebied is dermate bijzonder dat provincie Noord-Holland verschillende gebieden heeft aangewezen tot aardkundig monument, en een groot aantal gebieden heeft aangemerkt als aardkundig waardevol. Binnen het Noordelijk Duingebied zijn de volgende aardkundige monumenten gelegen:

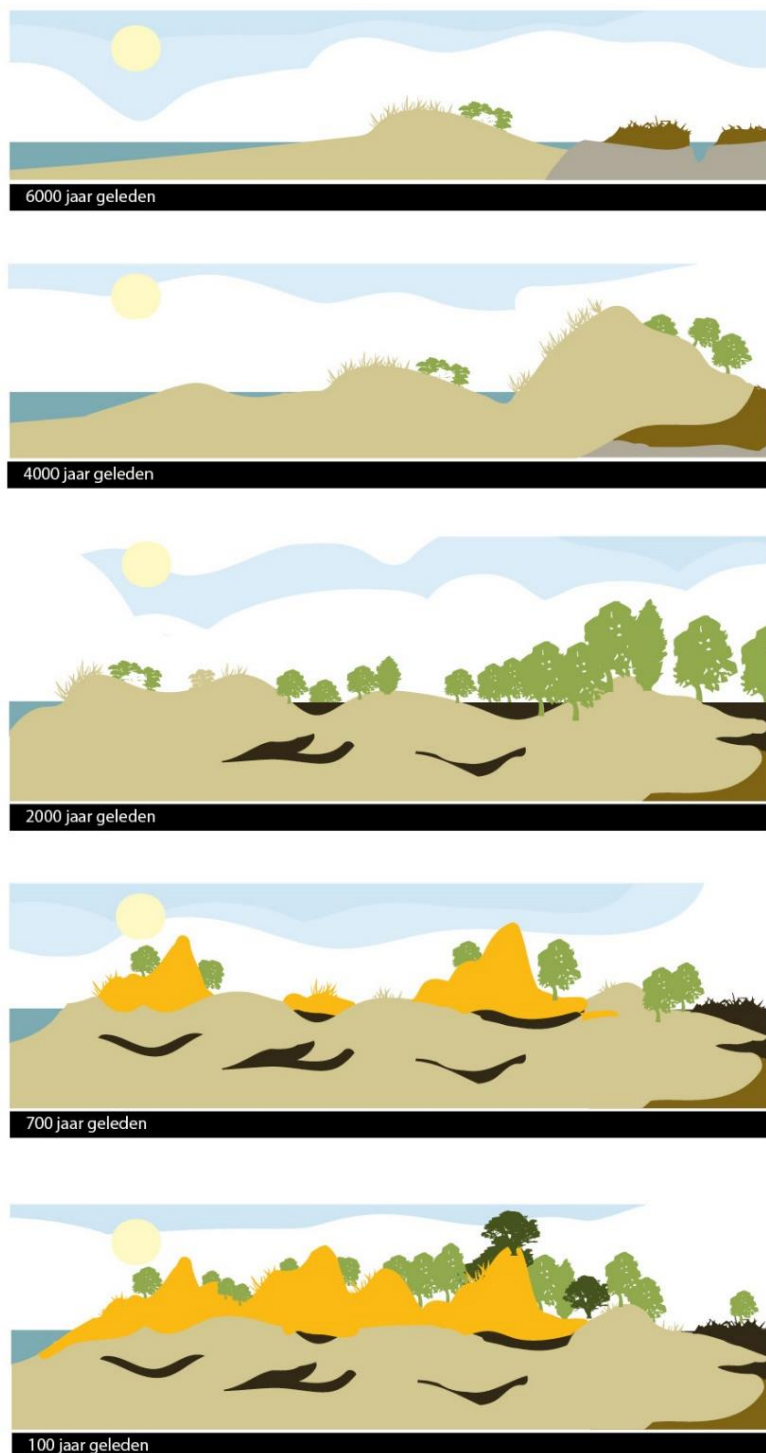
Duingebied Schoorl-Bergen, Duingebied Noord-Kennemerland: Bergen-Egmond en Duingebied Egmond-Wijk aan Zee⁶. De omgang met de provinciale aardkundige monumenten is vastgelegd in de Provinciale Omgevingsverordening⁷.

⁴ Jelgersma et al 1970.

⁵ Omschrijving paraboolduin afkomstig van www.geologievannederland.nl.

⁶ De Gans 2015.

⁷ De uitvoering rondom de omgang met aardkundige monumenten is door Provincie Noord-Holland uitbesteed aan de Omgevingsdienst Noordzeekanaalgebied, zie www.odnzk.nl.

Afb. 5.2. Het ontstaan van de strandwallen en het duinlandschap door de millennia heen schematisch in beeld gebracht. De nieuwste strandwal werd steeds een beetje hoger dan de oudere; de westelijke strandwal was dus de hoogste van de reeks. Vanaf circa 800 n.Chr. ontstonden de Jonge Duinen die het oude landschap afdekten. Bron: Steunpunt M&A

Nomenclatuur¹

Het duinzand dat direct met de strandwalontwikkeling samenhang, stond tot voor kort bekend onder de naam Oude Duinafzettingen. In de hernieuwde geologische naamgeving (lithostratigrafische nomenclatuur) zijn zij ingedeeld bij de Naaldwijkformatie, als het bovenste en door de wind vormgegeven deel van het laagpakket van Zandvoort, (Weerts, 2000 & 2003). Verwarrend is dat in sommige leerboeken alle duinzand wordt ingedeeld bij een ander, net hoger gelegen deel van de Naaldwijkformatie, namelijk het laagpakket van Schoorl, dat de vroegere Jonge Duinafzettingen representeert. Ook al is het onderscheid tussen Oude en Jonge Duinafzettingen niet zonder controverse en dus niet ideaal, voor het archeologisch onderzoek is het hanteren ervan vrijwel altijd heel praktisch.

5.2 De bewoners van Noord-Holland en hun impact op het kustduingebied

Hoewel de eerste bewoners, die leefden van het verzamelen van voedsel, jacht en visvangst, wel hun sporen nalieten in de vorm van archeologische vondsten, was de impact van hun handelen op het hen omringende landschap beperkt. Pas vanaf het mesolithicum vinden we voor Noord-Holland duidelijkere aanwijzingen voor bewoning en gebruik van het landschap. De mensen ten tijde van het mesolithicum verzamelden voedsel, richtten vis- en jachtkampjes in.

Tijdens het neolithicum waren de drogere delen bewoond en vormden zich hier ook nederzettingen waar akkerbouw en veeteelt werd bedreven. De neolithische (Trechterbekercultuur-)nederzetting van Slootdorp in de huidige Wieringermeerpolder is hiervan een goed voorbeeld⁸.

Vanaf zo'n 2000 jaar voor Chr., de bronstijd, veranderde de neerslag van menselijke bewoning op het landschap drastisch in Noord-Holland. Dit kwam niet alleen door een toename van de bevolking maar ook door een andere benutting van het landschap. Vanaf de bronstijd is met zekerheid aan te tonen dat het landschap een reflectie vormde van de gedachtewereld van de prehistorische mens.

Gedurende de duizenden jaren die volgden vormde het landschap een belangrijke component van de belevingswereld van de mens. Met de komst van de Romeinen naar het Nederlandse gebied werden de heersende tradities doorsneden. Een compleet andere cultuur zowel op het materiële als immateriële gebied, deed zijn intrede en had door de machtspositie die het innam een grote invloed op de belevingswereld en het landschap van de toenmalige bewoners van de provincie. De directe invloed van de Romeinen in de regio Kennemerland bleef beperkt tot een korte bezettingsperiode in het gebied rondom Velsen in het Zuidelijk Duingebied, aan het Oer-IJ. Indirect strekte de invloed van de Romeinen veel verder in noordelijke richting, zowel door (indirecte) controle als door handelscontacten. Romeins vondstmateriaal wordt tot en met Texel terug gevonden. Recent onderzoek (najaar 2018) in Krommenie 't Hain waar waarschijnlijk sprake is van een Romeinse wachttorens, laat zien dat zeker in de vroegste periode van de Romeinse bezetting, de tot dusver bekende militaire Romeinse infrastructuur noordelijker reikte dan voorheen gedacht⁹.

Veranderend klimaat en relatieve zeespiegelstijging zorgden voor slechte afwatering en hierdoor uitbreiding van het veen. Vanaf midden 3^e eeuw raakten grote delen van Noord-Holland ontvolkt. Pas in de vroege middeleeuwen vond een omslag plaats en trokken waarschijnlijk nieuwe groepen het veengebied en de daaraan grenzende duinen in. De duinstreek van Noord-Holland ontwikkelde zich uiteindelijk tot een zetel van boeren en lokale en regionale adel waarbij de strandwallen vestigingsplek werden van de vroegste kerken en christelijke instituties zoals kloosters. Zo is de kerk van Velsen de oudste van de hele regio en hoogstwaarschijnlijk gesticht begin 8^e eeuw als missiepost van waaruit het noordelijk gelegen gebied kon worden gekerstend. Vanuit deze moederkerk werden diverse andere kerken gesticht zoals Beverwijk, Heemskerk, en Haarlem gesticht die op de oudere strandwallen lagen¹⁰. De devotie liet op verschillende plekken in en nabij het duingebied haar sporen na.

⁸ Hogestijn & Drenth 2000.

⁹ Persoonlijke communicatie gemeente-archeoloog P. Kleij, Zaanstad.

¹⁰ Numan 2005.

Vanaf de volle en late middeleeuwen nam de handel en nijverheid in de steden toe waarbij de duinstreek een toeleverancier werd van diverse zaken. Vanaf de nieuwe tijd werd de duinstreek in toenemende mate van belang voor de stedelijke elite terwijl de 19^e eeuw ook de zandwinning een belangrijke factor was met gevolgen voor landschap en de archeologie. Ook de tuinbouw en bloembollenteelt trokken hun wissel op landschap en ondergrond. Vanaf de 19^e eeuw werd systematisch het duinwater onttrokken als drinkwater voor de grote steden (en later grote delen van Noord-Holland). Sporen van militaire infrastructuur die dateren uit met name de nieuwe en moderne tijd, zijn nog steeds zichtbaar in het duingebied (zie beneden).

5.2.1. Het Noordelijk Duingebied

Het strandwallen en -vlaktenlandschap ligt direct achter de Jonge Duinen en is ontstaan door wind, rivieren en zee. Het strandwallengebied – met daarop de Oude Duinen is ontstaan rond 3000 v.Chr. De duinruggen zijn vanaf hun ontstaan aantrekkelijke woonplaatsen geweest. Vanaf circa 600 n.Chr. vestigden mensen zich op de randen van deze hoge gronden en startten vandaar de ontginning van het aangrenzende veengebied (strandvlakten). Bij de ontginning van de strandvlakten stuitte men op natuurlijke obstakels als geulen, kreken en stroomwallen. Met de verkaveling en de waterhuishouding moest hier op worden ingespeeld. Op de oudste strandwallen wordt nog steeds intensief gewoond en geleefd, waardoor veel vroege bewoningssporen verloren zijn gegaan. Daarentegen is een deel van de jongere Oude Duinen door een dik pakket Jong Duin bedolven geraakt, waardoor de bewoningssporen bijzonder goed geconserveerd zijn. Dat maakt ze extra waardevol.

Door het reliëf is sprake van een zeer omvangrijk complex aan afgedekte fossiele landschappen. Zoals Bosman & Alders¹¹ het verwoordde vormde het duingebied als het ware de historische ruggengraat van Noord-Holland van waaruit de andere gebieden konden worden ontgonnen. Het gebied was, vooral voor het ontstaan van de Jonge Duinen, belangrijk als contactzone met de zee.

De strandvlakten en het waddengebied, en waarschijnlijk ook het strand, werden benut voor vis- en vogelvangst, het verzamelen van planten en schelpen en waarschijnlijk ook voor scheepvaart. Uit Noord-Holland is al een boomstamboot bekend uit het neolithicum (Wieringermeer¹²) terwijl op de neolithische site Mienakker een boot met een andere constructie is verondersteld (een houten frame bekleed met huiden¹³) en ook het daar aangetroffen vismateriaal aanwijzingen geeft voor visvangst buiten het zeegat, verder op zee¹⁴. Tijdens de opgravingen in het kader van de West-Frisiaweg zijn ook visfinken en waarschijnlijk een roer of peddel van een kano uit de bronstijd gevonden¹⁵.

Na de sluiting van het Zeegat van Bergen, rond 1100 v.Chr., was het complex van strandwallen en de bijbehorende Oude Duinafzettingen meerdere kilometers breed. Onder de duinen westelijk van Bergen haalt het archeologisch vaak van belang zijnde oud-duinoppervlak een hoogte van zes tot zeven meter boven NAP¹⁶. Zowel aan de huidige kust als onder Bergen wordt ter hoogte van de strandwallen echter een maximale hoogte van rond drie meter bereikt.

De strandwallen waren uitstekend geschikt voor bewoning. Boerderijen met akkers, wegen en complete rituele landschappen werden in gericht.

Ten noorden van het eigenlijke strandwallencomplex zijn eveneens archeologische vondsten gedaan; dit heeft te maken met de voorheen gekromd lopende kustlijnen. Hier worden in de ondergrond zowel veenlagen als archeologische akkercomplexen aangetroffen (zie ook 6.1). Hoezeer de hoogteligging van het Oude Duin kan wisselen laten de gegevens van Bosman¹⁷ zien: Ter hoogte van het Buizerdvlak/Pirola ligt de top van het Oud Duin, inclusief de archeologische laag, op circa 2,7m +NAP¹⁸ terwijl dit niveau in noordelijke richting klimt naar circa 6 m +NAP¹⁹.

¹¹ Bosman & Alders 2017.

¹² Kruidhof *et al.* 2011.

¹³ Nobles in: Kleijne *et al.* (eds.): 241-248.

¹⁴ Beerenhout 1994.

¹⁵ Bos & van Roode 2018.

¹⁶ Bosman & Alders 2017.

¹⁷ Bosman & Alders 2017.

¹⁸ Pers. Mededeling J. de Koning 2016 in Bosman & Alders 2017).

¹⁹ De Jong 1992; Hakvoort 2012.

Zuidwestelijk van Castricum bevindt zich dit voor de archeologie zo belangrijke niveau echter niet hoger dan 3m +NAP²⁰ wat te maken heeft met de mondingszone van het Oer-IJ-estuarium in diens laatste stadium. Pas nadat de monding zich rond het begin van de jaartelling definitief sloot, begon schoorvoetend het opbouwen van de zoetwaterlens en daarmee het definitief invangen van stuifzand. Ondertussen werd het zand ver landinwaarts geblazen waardoor het duinlandschap ter hoogte van Castricum sterk afwijkt van de andere kustgebieden²¹. Onder TATA-Steel/Hoogovens) bereikt de gemiddeld grootste hoogte van het Oud Duin-oppervlak 4-5m +NAP.

Later ontstonden op de strandwallen de eerste dorpen en steden en ook de belangrijkste wegen waren hierop gelegen. In tegenstelling tot het omliggende gebied waren de strandwallen begroeid met hoge bomen. Op de meest westelijke strandwal, nu bedekt met Jonge Duinen, zijn vondsten uit de ijzertijd en jonger te verwachten.

Archeologische verwachtingen

Op de Noordzeestranden spoelen soms vondsten aan uit de vroegste prehistorie zoals vuistbijlen of botmateriaal van reeds uitgestorven soorten. Verder zijn dergelijke vondsten in het duingebied niet te verwachten.

Prehistorische gebruik en bewoning; nieuwe steentijd en metaaltijden

Het duingebied was in alle periodes een gebied waar jacht en wildvangst plaatsvond voedsel werd verzameld (vruchten, wilde planten, eieren) en hout werd gewonnen voor brandstof of bouwactiviteiten. Na de introductie van de landbouw worden de strandwallen en het duingebied ook gebruikt voor akkerbouw en veeteelt. Helmgras leverde vanaf de aanplanting vanaf de late middeleeuwen grondstof op voor dakbedekking, vlechtwerk en brandstof. In de 20^e eeuw komt hierin verandering als grote delen voor als waterwingebied en voor natuurbehoud en –ontwikkeling worden bestemd.

De eerste vorming van de kustlijn zoals bewaard nabij het huidige Bergen vond al plaats in het Neolithicum, ruim vóór 3000 jaar v.C. In theorie houdt dit in dat erop sporen van heel vroege, en zelfs pionierende groepen van bijvoorbeeld de Vlaardingencultuur en Enkelgrafcultuur kunnen worden aangetroffen. Sporen en vondsten uit deze perioden zijn bijvoorbeeld in Velserbroek, op de uiterste noordoostpunt van de strandwal van Haarlem aangetroffen²² en ook te Zandwerven, binnen het West-Friese getijdenareaal. Deze verwachting geldt ook voor de erop volgende Klokbeercultuur, zoals bijvoorbeeld aangetoond bij Heiloo²³ en Akersloot²⁴.

Akkerlagen zijn als ‘archeologische laag’ goede indicatoren voor de menselijke aanwezigheid in het duingebied. Ze manifesteren zich vaak als een dik complex waarin vele lagen zichtbaar zijn die wijzen op herhaald gebruik van het gebied als akkerareaal. De lagen zijn soms duidelijk van elkaar te onderscheiden door dunne laagjes stuifzand. Ze kunnen met de handboor worden opgespoord maar de directe link tussen akkerlaag en bewoningsniveau is niet altijd eenvoudig te leggen. Door het duinreliëf zijn de akkers vaak op een ander niveau aangelegd dan de bijbehorende boerenerven. Ook is de afstand tussen erven akker geen constante. Voor het gebruik van de akkers zullen factoren als vruchtbaarheid (na jaren van beakkering) en grondwaterstand bepalender zijn geweest, dan voor de ligging van het erf. Het vestigen van een erf werd weer ingegeven door ligging in het landschap, windrichting, eigendomsverhoudingen en de nabijheid van drinkwater. Erven liggen doorgaans op de flank van strandwal en duin.

Vanaf de bronstijd vindt in toenemende mate ook de gedachten- en overtuigingenwereld van de mens hun neerslag in het landschap. Rituele locaties blijken soms duizenden jaren zichtbaar en in gebruik te zijn geweest hoewel het lang niet altijd duidelijk is of hierbij dezelfde overtuigingen werden aangehangen.

²⁰ Vos *et al.* 2010.

²¹ Bosman 2015.

²² Ten Anscher & Bosman 2010.

²³ De Koning 2011.

²⁴ Müller *et al.* 2008.

Zo is er waarschijnlijk sprake van stichtersgrafheuvels waarin ook later bijzettingen zijn gedaan of waarbij nog rituelen plaatsvonden. Deze grafheuvels liggen niet willekeurig in een landschap. Ze zijn zorgvuldig geplaatst waarschijnlijk is vanaf het begin sprake van het inrichten van landschappen. De grafstructuren maakten hiervan een essentieel onderdeel uit en optraden als 'markers' in een landschap. Soms vormden zich rondom deze grafheuvels gaandeweg in de loop van honderden of duizenden jaren ook rituele landschappen met een variëteit aan structuren en sporen die soms ook nog bovengronds aanwezig zijn in onze tijd²⁵.

(Inheems-)Romeinse tijd

Door de aanwezigheid van forten uit de Romeinse tijd bij Velsen, en recent de (waarschijnlijk) Romeinse wachttorens nabij Krommenie-'t Hain, zijn voor de periode vanaf de jaartelling Romeinse vondsten te verwachten binnen het Noord-Hollands duingebied. Het noordelijk en zuidelijk duingebied vormden een droge noord-zuidverbinding tussen de zee en een steeds verder vernattend veengebied aan de binnenduinrand. Binnen het duingebied worden geen verdere sporen van militaire infrastructuur verwacht maar met het terugtrekken van de Romeinse verdedigingslinie en *de facto* instellen van de (Oude) Rijn als noordgrens van het Romeinse Rijk hield de bemoeienis van de Romeinen met het voorland van de *limes* niet op. Op de strandwallen lagen diverse nederzettingen die volgens hun traditie uit de ijzertijd bleven voortbestaan. Sommige nederzettingen aan de randen van het Noordelijk Duingebied zoals Castricum-Oosterbuurt²⁶ en noordelijker rondom Schagen²⁷ (en verder westelijk rondom Uitgeest²⁸) laten daarentegen duidelijke aanwijzingen voor handel of andere contacten met de Romeinen zien.

Grafvelden maar ook rituele plaatsen zijn te verwachten buiten de nederzettingen. Wegen, akkerarealen en aanwijzingen voor weidegronden en drenkplaatsen eveneens. Jacht en visserij speelden eveneens een rol in het bestaan, terwijl ambachtelijke activiteiten ook hun sporen zullen hebben nagelaten. Hierbij kan worden gedacht aan metaalbewerking maar ook houtbeheer (t.b.v. bouwhout en vlechtwerk).

Vroege Middeleeuwen

Door de toenemende vernatting raakten grote delen van Noord-Holland ontvolkt aan het einde van de Romeinse tijd. Enkele eeuwen later komen nieuwe bewoners echter weer het gebied binnen en vestigen zich ook in het duingebied. Voor deze periode is sprake van erven met een of meer boerderijen, bijgebouwen, waterputten en akkerarealen. In iets latere perioden beginnen de boerderijen zich te onderscheiden in domeinhoeves (met horigen) en de boerderijen van vrije boeren.

Door de kerstening zijn ook sporen van vroege kerken, kloosters en abdijen, en begraafplaatsen te verwachten vanaf circa de 7^e en 8^e eeuw. Ook andere christelijke heiligdommen en wegen hiernaar toe nemen aan belang toe. Mogelijk gaat het in een deel van de gevallen om kerstening van reeds bestaande heiligdommen uit voorgaande perioden waardoor er op deze locaties rekening moet worden gehouden met een stapeling van tijdsperioden en sporen en structuren. Er is sprake van toenemende dorpsvorming, soms om een dergelijke domeinhoeve heen, soms rondom een kerk; begravingen vinden plaats in en rondom kerken.

Noord-Holland behoort tot het leen van de Frankische keizers en koningen. In de 9e eeuw besluit de Frankische kleizer Lotharius een van de vele binnenvallende Vikingen, Rorik, grote delen van Noord-Holland in leen te geven. Diens opvolger wordt echter als snel door een groep Westfriese edelen vermoord waarbij één van hen, Gerulf, de macht naar zich weet toe te trekken. *De facto* wordt hiermee het graafschap Holland geboren dat een leen vormt van de Frankische koningen. De Hollandse graven beleenden op hun beurt diverse belangrijke families met deelgebieden.

²⁵ Arnoldussen & Fontijn 2006.

²⁶ Hagers & Sier 1999.

²⁷ Schagen-Lagedijk, zie Therkorn 1988.

²⁸ Uitgeest-Dorregeest, zie Woltering 1983; Zoetbrood 1985.

Volle middeleeuwen

In deze periode begint de lokale adel haar invloed te doen gelden en verschijnen verschillende versterkte huizen en kastelen die het gebied domineren en controleren.

In het Noordelijk Duingebied zijn kastelen als Assumburg en het slot van Egmond aan den Hoef hiervan een goed voorbeeld, samen met Marquette en Oud-Haerlem in Heemskerk.

Boerenhoeves, percelering, akkers en bijgebouwen al dan niet op het land kunnen worden aangetroffen. Kerkhoven en begraafplaatsen bevinden zich in en rondom kerken en kapellen.

De machtsverhoudingen tussen de (lokale) adel en de vrije boeren was echter geen uitgemaakte zaak. Belastingen, het instellen van de baljuwschappen door de graaf en de daarmee gepaard gaande klassenjustitie en andere zaken bleken aanleiding voor opstanden en in antwoord daarop veldtochten en veldslagen vanuit het centrale, grafelijke gezag.

Late Middeleeuwen

Aan het einde van de 13e eeuw kwamen de boeren in Kennemerland in opstand na de mislukte veldtocht van graaf Floris V in 1272. Hierbij worden een aantal burchten en kastelen van de lokale adel aangevallen en (deels) verwoest, waaronder Slot Oud-Haerlem en Marquette te Heemskerk. Dit resulteerde uiteindelijk in een toekenning van diverse rechten aan de vrije boeren, ook wel huislieden genoemd middels het Kennemer Landrecht. Daarnaast werden sommige dorpen vrijgesteld van de zware grondbelasting en kregen sommige marktrecht en weer later stadsrechten zoals Beverwijk in resp. 1276 en 1298. Gedurende de late middeleeuwen zou het nog wel vaker tot opstanden komen.

De archeologische neerslag van dergelijke historisch vastgelegde ontwikkelingen is beperkt. In de ondergrond kunnen sporen van versterkte hoeves, huizen en kastelen, herbergen en andere pleisterplaatsen langs (water)wegen worden aangetroffen.

Het duingebied krijgt gedurende de late middeleeuwen in toenemende mate de rol van toeleverancier van de opkomende stedelijke gebieden: Alkmaar in het noorden, Beverwijk in het duingebied en Haarlem in het zuiden.

Binnen de nederzettingen kunnen sporen van houten huizen en in toenemende mate ook stenen huizen worden aangetroffen. Sporen van kerken en begravingen, waterputten en andere zaken die behoren bij het leven van alledag, kunnen worden aangetroffen., naast sporen van gebouwen en landgebruik behorend bij diverse ambachten en specialisaties.

Naast levensmiddelen zoals vis en schelpen, zijn ook bier en het bleken van linnen van belang. Installaties zoals touwbanen voor de scheepvaart kunnen worden aangetroffen, naast de gebruikelijke boerderijen met weidegebieden en akkerarealen. Ook sporen van wegen en paden.

Visserij

De visserij langs de kust diende naast de eigen voedselvoorziening vooral vanaf de middeleeuwen in toenemende mate voor het voeden van de nabijgelegen steden. Zo liepen de vissersvrouwen en –kinderen uit Zandvoort met de vangst door de duinen naar de Vismarkt in Haarlem. Dit Visserspad bestaat nog steeds. Vanuit Egmond liepen de vissers via de zogenaamde visbanken naar Alkmaar terwijl de vis van Wijk aan Zee naar Beverwijk werd vervoerd via de Zeeweg en de Breesaap.

Schelpenvisserij

Behalve het duinzand werden ook schelpen veelvuldig gebruikt in de bouw. Schelpenvisserij leverde al vanaf de late middeleeuwen een interessante (bij)verdiensite op. De schelpen werden door de lokale bewoners van het kustgebied gevangen met grote karren, de zogenaamde schulpkarren vervoerd naar een overslag plaats die vaak aan een vaart of binnenwater gelegen was. De wegen waarover ze reden werden schulpwegen genoemd waar de van de karren afgevalen schelpen op den duur een soort verharding vormden. De schelpen werden in kalkovens tot kalkmortel verwerkt, zoals in Egmond aan den Hoef. Schulpwegen zijn nu nog steeds te rug te vinden in het landschap, soms vormen ze de basis van bestaande wegen zoals de Zeeweg naar Bergen aan Zee.

Nieuwe tijd

In de nieuwe tijd wordt het duingebied in toenemende mate een gebied waarin de rijke burgerij zich kan overgeven aan ontspanning en het uitoefenen van hobby's zoals de jacht, tuinieren en het genieten van cultuur in de breedste zin des woords. Het is in deze periode dat bestaande kastelen en boerenhoeves worden aangekocht en omgevormd tot buitenhuizen en landerijen. Uit deze periode zijn dan ook vooral archeologische resten te verwachten van voormalige buitenplaatsen en fundamenteën van versterkte huizen en kastelen, en de verdere inrichting van de gebieden daaromheen, variërend van siertuin, vinkenbaan²⁹ en bijgebouwen tot verdedigingsmuren en –grachten.

Vervoer wordt steeds belangrijker en de aanleg van trekvaarten met bijbehorende jaagpaden, kades en verdere waterwerken. Door verbeterd vervoer namen de mogelijkheden voor goederen- en personenvervoer toe, en daarmee de handel. Daarnaast gaat de ontginning aan de duinvoet door. Sporen van afzanding kunnen worden aangetroffen. Deze ontwikkelingen hebben soms op grote schaal het ondergrondse archeologische erfgoed aangetast.

Nieuwste/Moderne tijd

Met name vanaf de begin 19^e eeuw nam de interesse voor het ontginnen van het duingebied toe. Grootgrondbezitters in het duingebied gebruikten de nieuwste inzichten uit de wetenschap om zowel akkerbouw, veeteelt als bosbouw toe te passen.

In de duinen lagen vanaf de 19^e eeuw kleine omwalde akkertjes die werden gebruikt voor de verbouw van aardappels en groenten maar ook fruit zoals aardbeien. Bepaalde producten zoals de duinaardappels waren beroemd om hun kwaliteit. De archeologische neerslag van deze vormen van gebruik van het duingebied zijn archeologisch gezien moeilijk te achterhalen hoewel er mogelijk sporen van akkerbouw en de omwallingen van de akkers kunnen worden terug gevonden. De beschikbaarheid van het benodigde grondwater voor deze teelten nam echter sterk af doordat het grondwaterpeil steeds verder daalde door wateronttrekking voor de steden en later ook de aanleg van het Noordzeekanaal. Tussen 1865 en 1876 is het Noordzeekanaal gegraven, handmatig, door duizenden Nederlandse en Engelse arbeiders. Door de aanleg van het kanaal zakte het grondwater echter dusdanig, dat de boeren zich niet staande konden houden: de begroeiing verdween, en daarmee ook de boeren.³⁰

Industriële ontwikkeling en infrastructuur

De aanleg van belangrijke infrastructuur zoals het Noordzeekanaal maar ook (smal)spoorwegen voor vracht- en personenvervoer lieten hun sporen na in het duingebied. Kleine en grote industrieën zoals de Hoogovens kwamen tot ontwikkeling. Voor de aanleg werden enorme gebieden in het duingebied ontgonnen; hierbij werden vele archeologische vondsten aangetroffen die maar deels zijn uitgewerkt³¹ Afhankelijk van de aanleg en diepte bestaat ook binnen de bestaande industrieterreinen nog steeds kans op het aantreffen van archeologische sporen en vondsten aan te treffen uit alle perioden.

Militaire structuren

Militaire operaties en het antwoord daarop laten hun sporen na, zoals de vele slachtoffers ten tijde van de Tweede Coalitieoorlog in 1799 in het Noordelijk Duingebied, en de aanleg van de Linie van Beverwijk als antwoord op een mogelijke nieuwe invasie poging. Hiervan kunnen bastions, lunetten en loopgraven worden aangetroffen. Ook de Tweede Wereldoorlog liet haar sporen na, in de vorm van bunkers, loopgraven en diverse soorten installaties, merendeels behorend tot het complex van de Atlantikwall. In sommige gevallen gebruikte het Duitse leger reeds bestaande bolwerken of bastions waardoor er sprake kan zijn van stapeling van sporen en structuren uit verschillende perioden.

²⁹ Vooral de buitenplaatsen in het Zuidelijk Duingebied stonden bekend om hun vinkenbanen.

³⁰ Huis van Hilde tentoonstelling 'Onder het Staal'.

³¹ Zie bijv. de vondsten op het Hoogoventerrein, zoals de ijzertijdbegraving: Van der Linde 2018.

5.3 Archeologische onderzoeken in het Noordelijk Duingebied

Een selectie van archeologische onderzoeken wordt hier gepresenteerd en gegroepeerd per thema. Doel van deze selectie is een beeld te schetsen van de resultaten die archeologisch onderzoeken kunnen opleveren, en daarmee een bijdrage te leveren aan de geschiedenis van de regio. Er heeft echter een beperkt aantal onderzoeken in de duinen zelf plaatsgevonden en niet van alle perioden is evenveel bekend.

De oudste sporen aangetroffen in het Noordelijk Duingebied worden in de bronstijd gedateerd. Het zijn dan vooral akkerlagen, soms met ploegsporen of koeienpoten (zie: 'onderzoek in de duinen' en 'ambachten'). Nederzettingsterreinen met huisplattegronden zijn aangetroffen uit de perioden ijzertijd, Romeinse tijd en (vroeg) middeleeuwen (zie: 'Hoogoventerrein'). Nijverheid vinden we terug in de landbouw, maar ook in de laatmiddeleeuwse en nieuwtijdse vindplaatsen van rootkuilen en lijnbanen bij Egmond, en bij blekerijen in het hele duingebied. Omdat de duinen gloeien, zijn archeologische lagen moeilijk te extrapoleren van het ene plangebied naar het andere plangebied.

Onderzoek in de duinen

In 2001 en 2002 zijn in het duingebied dat door PWN wordt beheerd meerdere pompstations verwijderd. Er is toen geen vlakdekkend archeologisch onderzoek uitgevoerd, maar deze werkzaamheden hebben wel veel archeologische én geologische informatie opgeleverd.³² Dit gebied betreft deels ook het gebied van de monding van het Oer-IJ. Daar wordt nu niet op ingegaan, omdat dit gebied buiten het bereik van dit basisdocument valt.

In het PWN-duingebied werd een deel van de oude waterwinningsinfrastructuur, bestaande uit pompstations en bijbehorend transportsysteem, verwijderd. Daarbij zijn acht grote bouwputten gegraven tot ca. 5 tot 8m beneden maaiveld (maximaal 1 tot 2,5m –NAP). De acht diepe ontgravingen bij Castricum en Heemskerk zorgden voor de mogelijkheid om de geologische en archeologische lagen te onderzoeken. De bodem van de bouwputten reikte tot maximaal de top van het strandzand. Hier is aanvullend booronderzoek uitgevoerd tot nog 35m dieper (35m –NAP). De top van de strandzanden van het Oer-IJ, de Oude en de Jonge Duinafzettingen konden goed worden gedocumenteerd. In de profielwanden zijn archeologische (cultuur-)lagen aangetroffen.

Het onderzoek heeft aangetoond dat de mens meerdere perioden actief is geweest in het gebied. Er is aardewerk uit de ijzertijd tot en met de middeleeuwen gevonden, waarbij vooral de periode vroege middeleeuwen goed in het vondstmateriaal is vertegenwoordigd. De nederzettingen uit deze perioden worden in de nabijheid van de onderzoekslocaties verwacht.

De vorming van de Oude Duinen in het mondingsgebied van het Oer-IJ vindt vanaf de midden-ijzertijd plaats (zie hoofdstuk 5). De strandwallen en duinen ten noorden en zuiden van het mondingsgebied zijn ouder en dateren uit de vroege-ijzertijd of de bronstijd. De Oude Duinen waren maximaal ca. 2m hoog en de bovenkant lag op ca. 3m +NAP. De duinvorming is tot de 10^e eeuw doorgegaan. Vanaf de 10^e eeuw worden de Jonge Duinen gevormd, die bestaan uit hoge paraboolduinen (zie boven). Ze kunnen wel meer dan 20m hoog worden. Ook migreren de duinen door zandverstuiving, wat 'loopduin' wordt genoemd. Dit zorgde ervoor dat de top van de Oude Duinen werd geërodeerd.

Een conclusie die naar aanleiding van dit onderzoek wordt getrokken, is dat archeologische bodemlagen tussen 0,5m- en 3,0m +NAP kunnen worden verwacht. In het Zuidelijk Duingebied ligt het niveau nog hoger, tussen ca. 3-4m en 4,5-5,0m +NAP. Zie kadertekst voor een gedetailleerde beschrijving van de bewoningslagen.

Een aanvulling op deze kennis kwam voort uit archeologisch onderzoek dat bij Camperduin is uitgevoerd. Hier is aangetoond dat er een akkerlaag uit de periode late bronstijd-late ijzertijd aanwezig is, op een diepte van ongeveer 6m +NAP. In de akkerlaag zijn spitsporen aangetroffen. Ook op het strand bij Hargen zijn spit- en ploegsporen uit de brons- en ijzertijd waargenomen. Al in de jaren-1950 zijn vondsten uit deze periode gedaan op het strand, zie verder hoofdstuk 6.

³² Vos, Van Eerden en De Koning, 2010.

Duinprofiel geïnterpreteerd³³

De oudste stuifzandlaag bedekt hier de in water bezonken mondingsafzettingen van het zich sluitende Oer-IJ. Deze stuiffase wordt afgesloten met een complex akkerlagen uit de midden en late ijzertijd (500 - 12 v.Chr.). Het pakket is rijk aan humeus materiaal; niet verbazend gezien de ligging van nauwelijks meer dan een meter boven het toenmalig gemiddelde zeeniveau. Het bijzondere van de lagen is echter dat zowel de meest humeuze laag aan de basis als die aan de top eenmalig met de keerploeg zijn bewerkt. De toplaag laat prachtig zien hoe de 'teen' van een vanuit het westen aanrollend duin wordt ondergeploegd. De akker dreigt namelijk voorgoed onder het zand te verdwijnen. Zo'n tien meter westelijk van waar de ingeploegde zandtong uitwigt, bereikt de zanddikte echter al meer dan 20 cm en lukte het de boer niet langer om de onderliggende humeuze laag ermee vermengd te krijgen. Ondanks de poging tot fixatie 'wandelde' het duin eroverheen en liet - ingevangen door het meestijgende grondwater - uiteindelijk een stuifzandlaag achter van meer dan een halve meter.

De boer die hier in de Romeinse tijd, in de 2^e eeuw n.Chr. de begroeiingsresten in de nieuwgevormde bodem ploegde, beperkte zich strikt tot de lagere, vochtiger en dus humusrijke delen van het hernieuwde landschap. Wijselijk werd het hoogste, drogere deel met rust gelaten. Klaarblijkelijk had ervaring geleerd dat te hoog aangelegde akkers niet alleen weinig opbrengst genereren maar - erger nog - het begin kunnen zijn van erosie, gevolgd door onbeheersbare grootschalige overstuivingen. Hoe dan ook, in de vroege middeleeuwen bleek er uiteindelijk toch geen houden meer aan en een volgend zandpakket dekte alles toe. Voordat er een nieuwe akker kon worden aangelegd, steeg opnieuw het grondwater en nu tot zelfs boven het plantendek van de nieuwgevormde valleibodem. In de 5^e en 6^e eeuw vormde zich een veenlaag. Niet helemaal onoverkomelijk, want vervolgens werd op de wat hoger gelegen terreindelen de bodem bewerkt, zoals de flanken van resterende duintjes laten zien. Conclusie: in elk nieuw landschap ontgon de boer binnen de door wind en water gedicteerde zone; de marge die bovenal werd bepaald door de hoogtelijn van het toenmalige grondwater. Een wonderlijk dynamische marge dus, want meegroeiend en meteen wisselend patroon in elk hernieuwd landschap. Droog en stuiven, ingehaald door en afgewisseld met nat, stabiliseren en consolideren, en dat periodiek als in een bijna cyclisch proces. Het resultaat: minstens zes belangwekkende bodems die in een metersdikke stapeling 25 eeuwen elkaar opvolgende en ten dele in cultuur gebrachte landschappen vertegenwoordigen. Extra bijzonder is dat hierbij ook de synchroon lopende opbouw van de zoetwaterlens (leverancier van ook óns drinkwater) in materie werd vastgelegd en als stapeling van lagen voor de geïnteresseerde kijker in beeld is gebracht. Het schoolvoorbeeld van de duinbodem als optimaal oudheidkundig archief.

Bij Castricum de Zanderij, tegen de duinrand aan, zijn meerdere archeologische onderzoeken uitgevoerd. In 2004 heeft in het kader van een vondstmelding geologisch onderzoek plaatsgevonden. Onderzocht zijn cultuurlagen uit de late ijzertijd en/of Romeinse tijd en de vroege/late middeleeuwen. De locatie bevindt zich op 'stormoverslag gronden' (wash-overs) die in de laatste actieve fase van het mariene getijdensysteem zijn afgezet achter de toenmalige lage strandwallen in het mondingsgebied van het Oer-IJ. Tot in de 2^e eeuw n.Chr. overstroomde de zee het gebied tijdens extreme hoogwaterstand. Karakteristiek voor de locatie is dat de cultuurlagen uit de pre- en protohistorie zijn afgedekt met (en daarmee geconserveerd door) een ca. 1,5m dikke laag stuifzand (Jonge Duinen).³⁴ Tijdens booronderzoek in 2016 zijn rond het NAP-niveau (+0,3m tot -0,6m NAP) archeologische/cultuurlagen aangetroffen. Dit is op circa 1,5-2,6m beneden maaiveld.³⁵

³³ Bosman & Alders 2017.

³⁴ Alkemade, Van Heeringen & Klerks 2011.

³⁵ Bosman 2017.

Ten zuiden van deze locatie is in het kader van bouwontwikkelingen een bureau-, boor- en proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Hoewel de grond hier deels tot grote diepte verstoord was, zijn enkele sporen uit de inheems-Romeinse tijd aangetroffen, en kon worden vastgesteld dat de *wash-over* afzettingen hier op een diepte van 0,5-0,7m –NAP kunnen worden verwacht.³⁶

Op verschillende plaatsen in het duingebied is aardewerk gevonden, meestal na menselijk handelen voor hetzij natuurontwikkeling, hetzij landbouwactiviteiten. Locaties voor natuurontwikkeling zijn de Wei van Brasser en boerderij De Brabantse Landbouw bij Castricum en Bakkum. Landbouw vond plaats bij Doornduyn en de Bleumerweg, op de rand van het duingebied in Bakkum. De oorspronkelijke vindplaatsen bevonden zich op de Oude Duinen, die in de middeleeuwen zijn bedekt door het zand van de Jonge Duinen.

Een jaar na de natuurontwikkelingswerkzaamheden werd bij de Wei van Brasser aardewerk op het maaiveld gevonden. Dit bleken vooral scherven uit de Merovingische periode te zijn (de 6^e tot vroege 8^e eeuw), die duiden op een woonplaats. Opvallend is dat er geen scherven van na 720 zijn gevonden. Dankzij deze en andere vondsten in de omgeving van de Wei van Brasser, weten archeologen nu dat in dit hele gebied in de 6^e, 7^e en 8^e eeuw vele akkers met boerderijen met akkers hebben gelegen. Na 720 konden mensen hier niet meer blijven wonen, doordat het gebied overstoven werd met duinzand.³⁷

Enkele kleine archeologische onderzoeken geven aanvullende informatie over oude bodemlagen en mogelijk menselijke bewoning in het duingebied.

Voor de aanleg van twee poelen is zowel bij Bakkum als bij Bergen onderzoek uitgevoerd. In Bakkum kon booronderzoek aantonen dat er twee oude bodemniveaus aanwezig zijn, vanaf 0,7-0,9m onder het maaiveld (2,1-1,9m +NAP) en 1,5-1,9 m onder het maaiveld (1,3-0,8 m +NAP)³⁸. Bij Bergen konden tussen ca. 1,7 en 2,7m +NAP humeuze lagen worden aangetoond. Bewoningssporen werden niet op deze locatie aangetroffen.³⁹

Middeleeuwse akkerlagen zijn door zandverstuiving vrij komen te liggen bij Bergen aan Zee, zie casestudy Buizerdvlak in hoofdstuk 6.

Nadat zandverstuivingen er in de 10^e eeuw voor zorgden dat het duingebied minder geschikt werd voor bewoning, zocht men de binnenduinstrand op. Dat hier geen strikte grens met het duingebied aanwezig is, toont een noodopgraving uit 2009. In Schoorl, aan de Peecklaan, is het Jonge Duinzand nog duidelijk aanwezig. Dit dekt een oud oppervlak af. Door de hoge grondwaterstand heeft geen erosie plaatsgevonden van het oude niveau. In combinatie met de bescherming van het Jonge Duinzand zijn hier de vroegmiddeleeuwse akkers uitstekend bewaard gebleven. Deze akkers waren van de 5^e tot en met de 10^e eeuw in gebruik, waarna een dik pakket Jong Duinzand ze afdekte.⁴⁰

In de late middeleeuwen is de locatie weer in gebruik genomen. Van deze nederzetting werden tijdens het archeologisch onderzoek restanten van waterputten aangetroffen. Bijzonder was dat de onderkanten van de waterputten tot 15 cm boven het niveau van de vroegmiddeleeuwse akkers waren gegraven. Dit geeft de stijging van het grondwater goed aan: in de vroege middeleeuwen was het hier droog genoeg om aan landbouw te doen, terwijl dit niveau in de late middeleeuwen onder water stond. Door deze hoge grondwaterstand is het vroegmiddeleeuwse akkerpakket goed geconserveerd gebleven en kon zelfs de vorm van de akkers worden achterhaald. Het waren bolvormige, een soort kadetachtige akkers, verdeeld in lange stroken.⁴¹

³⁶ De Boer 2013; Langeveld en Van den Brink 2013; Warning en Briels 2011; Eimermann *et al* 2010.

³⁷ Beentjes en De Koning 2000.

³⁸ In februari 2019 is bij aanvullend onderzoek vastgesteld dat de bodemniveaus geen sporen van bewerking of bewoning bevatten en waarschijnlijk natuurlijk gevormde bodemniveaus zijn; pers. mededeling K. Salomons, Hollandia Archeologen.

³⁹ Salomons 2018; Tuinman 2018.

⁴⁰ De Koning 2011; Diederik & Tuinman 2018.

⁴¹ Mondelinge mededeling J. de Koning.

Afb. 5.3. Opgraving aan de Peecklaan in Schoorl. Bolvormige akkers met daarboven een dik pakket stuifzand.
Bron: AWN Schagen

Woonplaatsen in het duingebied: het Hoogoventerrein

Aan de noordkant van het Noordzeekanaal werden in 1918 de Hoogovens opgericht. In de oorspronkelijke gebieden Breesaap en landgoed Rooswijk. Breesaap⁴² was een duinvallei waar vanaf de 15^e eeuw boeren het land bewerkten. De totstandkoming van het Hoogoventerrein heeft samen met de aanleg van het Noordzeekanaal een zeer grote invloed (gehad) op het duinlandschap bij Velsen en Beverwijk.

Door de aanleg van de Hoogovens werd de bodem verstoord, waarbij ook archeologische resten tevoorschijn kwamen. In de loop der jaren zijn verschillende archeologische onderzoeken uitgevoerd binnen het Hoogoventerrein, variërend van opgravingen door de AWN en ROB (voorganger van de RCE) in de jaren '60 en '70 van de 20^e eeuw, tot losse vondstmeldingen en recente bureau- en booronderzoeken. Laatstgenoemde onderzoeken leidden niet vaak tot een vervolgonderzoek, omdat de geplande bodemingrepen de archeologische lagen niet zouden aantasten. Hier volgt een samenvatting van de resultaten van de afgelopen decennia.⁴³

Vanaf de ijzertijd is het Hoogoventerrein is een geschikte bewoningsplaats geweest. Nederzettingssporen zijn hier aangetroffen uit de ijzertijd, (inheems-)Romeinse tijd en de middeleeuwen, waarbij de sporen uit de verschillende perioden van elkaar gescheiden waren door stuifzandpakketten (ook de ijzertijd en Romeinse tijd waren gescheiden).

In de jaren-1960 is op de locatie Velsen-Hoogovens uitgebreid opgegraven door de amateur-archeologen van de werkgroep Velsen en professionals van de Rijksdienst. Bij één van de opgravingen is een deel van een inheems-Romeinse nederzetting opgegraven, bestaande uit drie fasen in de eerste helft van de 1e eeuw n.Chr. Iedere fase bestond uit twee erven met elk één drieschepige boerderij.⁴⁴ Het terrein was echter al in de late ijzertijd in gebruik, getuige onder andere ploegsporen in het gebied tussen de 50m uit elkaar liggen de boerenerven. Uit deze periode is ook het skelet van een jonge vrouw aangetroffen.⁴⁵ In de loop van de Romeinse tijd begint het grondwater in het gebied te stijgen en wordt een deel van het akkerareaal opgegeven. Voor de afwatering werden greppels gegraven die steeds opnieuw werden uitgegraven of elders aangelegd.

Het oudste erf bevond zich in het noordoostelijk deel van het opgravingsterrein. De boerderij was 18m lang en circa 5,50 m breed. De boerderij was opgetrokken met palen waartussen zich vlechtwerk bevond. De scheiding tussen het woon- en stalgedeelte werd eveneens gevormd door een vlechtwerkwand. Waarschijnlijk waren deze

⁴² Breesaap is een samenvoeging van Bree (brede) en Saap (zompige, natte grond).

⁴³ Alders 2018.

⁴⁴ Verhagen 1985.

⁴⁵ Van Regteren Altena 1970: 141, geciteerd in Verhagen 1985.

vlechtwanden besmeerd met leem maar hiervan zijn geen resten terug gevonden. De erven waren omheind met vlechtwerk. In de fase hierna wordt de boerderij haaks op de eerste plattegrond herbouwd en voorzien van een kleine aanbouw. Mogelijk diende dit als voorraadkamer. In plaats van een omheining is er nu sprake van een omgreppeling als erfafscheiding. In de derde bebouwingsfase wordt een huis gebouwd met dezelfde oriëntatie als gebouw 1, maar iets ten noorden hiervan. Dit huis was 22 x 6m groot, drieschepig maar had een afwijkende constructie: waar voorheen de wanden het dak droegen, is nu sprake van buitenstaanders. Ook het erf was groter.

Een noodopgraving op het Hoogoventerrein (Warmbandwalserij) in Wijk aan Zee leverde drie vroegmiddeleeuwse (delen van) woonstalhuisplattegronden en enkele bijgebouwen op. Deze opgraving is aan het einde van de jaren-1960 uitgevoerd door leden van de AWN.⁴⁶ De twee boerderijen liggen over elkaar heen en hebben elkaar dus opgevolgd in de tijd. Ook is de ingangspartij van een derde huisplattegrond aangetroffen. In één van de plattegronden ligt een haard. De plattegronden zijn in de 8e en 9e eeuw gedateerd. De vindplaats is goed geconserveerd, wat ook veel vondsten heeft opgeleverd, zowel van hout, metaal, glas als van aardewerk en bot. Zoals De Koning schrijft, geeft deze opgraving in Wijk aan Zee, samen met die van Groot Olmen in Bloemendaal, aan dat het gehele duingebied in de vroege middeleeuwen intensief bewoond is geweest.⁴⁷

Veel van de onderzoeken leverden vondsten op uit de hierboven genoemde perioden. Tijdens recent onderzoek van alle opgravingsgegevens en vondsten is zelfs een nieuwe structuur ontdekt: een houten gebouw uit de late middeleeuwen⁴⁸. Ook in de nieuwe tijd was het gebied bewoond, met de buitenplaatsen Westerwijk en Rooswijk, en boerderijen.

Ambachten

Landbewerking

Landbouw is door de millennia heen het meest voorkomende ambacht, en hiervan worden dan ook de meest aanwijzingen teruggevonden. Uit vrijwel alle perioden vinden we akkerlagen terug, soms met ploegsporen, en soms met koeienpootafdrukken. Een studie naar de bronstijd in Kennemerland⁴⁹ geeft hier een mooi overzicht van, maar ook uit de ijzertijd, Romeinse tijd, (vroeg) middeleeuwen en nieuwe tijd worden akkerlagen teruggevonden. Hieronder zoomen we echter in op de vindplaatsen uit de bronstijd.

Bronstijdsporen

Onderzoek gericht op uitsluitend de bronstijd in Kennemerland, heeft een goed overzicht opgeleverd over deze periode in het duingebied.⁵⁰ In het Noordelijk Duingebied zijn geen *structuren* uit de bronstijd aangetroffen, het gaat hier vooral om akkers waar ploegsporen in zichtbaar zijn. Uit de midden-bronstijd zijn akkerlagen aangetroffen in Heemskerk (Hoogdorperweg) en Beverwijk (Hofland en Meerestein). Op veel plaatsen in het duingebied zijn ook akkerlagen uit de late bronstijd gevonden, zoals bij Schoorl (zie onder). Een bijzondere constatering is dat alle aangetroffen nederzettingssporen uit de bronstijd worden afgedekt door akkers. Blijkbaar was het land niet meer geschikt als woonplaats, maar nog wel als akker.⁵¹ Mogelijk was vernatting hiervan een oorzaak. Na verloop van tijd werden akkers ook te nat en werden zij ook verlaten. De akkers raken dan vaak bedekt met een laag veen. Er zijn niet alleen ploegsporen, maar ook koeienpootafdrukken aangetroffen. Die duiden op beweiding in de bronstijd, zoals aangetroffen in Heemskerk aan de Jan Ligthartstraat. Hier zijn daarnaast ook sporen van een klein paard en van mensenvoeten gevonden (zie afb. 5.4).

⁴⁶ Bosman & Calkoen 1967.

⁴⁷ De Koning 2011.

⁴⁸ Mondelinge mededeling J. Roefstra, provinciaal Depot voor Bodenvondsten Noord-Holland.

⁴⁹ Kleijne 2015.

⁵⁰ Kleijne 2015.

⁵¹ Kleijne roept vragen op in zijn onderzoek over de zichtbaarheid van bronstijdnederzettingen. Als het terrein na bewoning in gebruik werd genomen als akker, werden kuilen en greppels dan dichtgegooid en palen van structuren verwijderd?

Afb. 5.4. Links: Afdrukken van paardenhoeven en mensenvoeten in Heemskerk.

Bron: Collectie Jean Roefstra, Jan Ligthartstraat

Afb. 5.5. Rechts: Eergetouwsporen in het vlak in Beverwijk. Bron: ADC Archeoprojecten

Nijverheid bij Egmond-Binnen

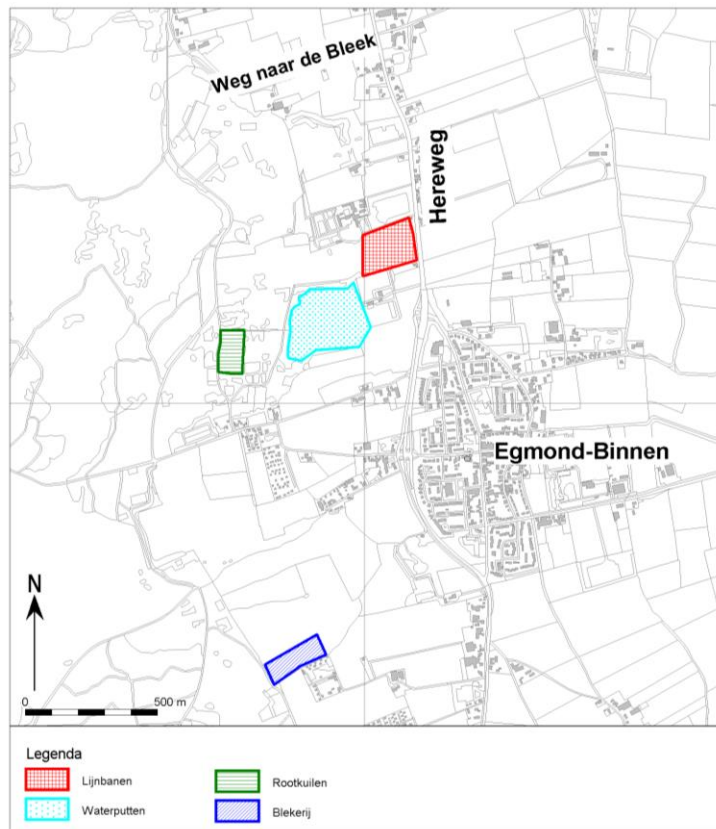
Bij Egmond-Binnen zijn in het kader van natuurontwikkeling meerdere archeologische onderzoeken uitgevoerd. Uit het hele gebied van de binnenduinrand, ten westen van de huidige plaats Egmond-Binnen, zijn vondsten bekend uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd, maar ook uit de inheems-Romeinse tijd. De archeologische onderzoeken hebben daarbij op verschillende locaties sporen van nijverheid en ambachten aangetoond. Enkele locaties staan op onderstaande afbeelding weergegeven.

Een opgraving ten zuiden van het Liobaklooster bracht sporen uit meerdere perioden aan het licht, van de 10^e tot en met de 17^e eeuw. In de late middeleeuwen gaat het om een agrarische nederzetting met mogelijk drie erven. In de 17^e eeuw is het terrein vooral voor industriële doeleinden gebruikt: er zijn twee touwbanen (of lijnbanen) opgegraven die elkaar waarschijnlijk in tijd hebben opgevolgd.

Uit de omgeving zijn rootkuilen bekend.⁵² Deze rootkuilen zijn aan de westkant van het gebied aangetroffen. Een rootkuil is bedoeld om plantenresten in te laten weken, zodat de vezels van de plant loskomen van de stengel. Bij Egmond-Binnen kon worden aangetoond dat de rootkuilen gebruikt zijn om vlas- en hennep te verwerken. Het loskomen van de vezels van de plant is een rottingsproces, dat erg stinkt. Daarom werden deze kuilen op afstand van de bewoning aangelegd. De rootkuilen bevonden zich in een duinvallei, en werden opgevuld met helder kwelwater. Rootkuilen zijn vaak ca. 1m diep; bij Egmond-Binnen waren ze 5 tot 10m in doorsnede. Ze werden idealiter slechts één keer gebruikt omdat na het roten het rootwater sterk vervuild is.⁵³ Samen vormen de rootkuilen en touwbanen een mooie aanwijzing voor de touw- en kabelproductie die nodig was voor de visserij in Egmond aan Zee.

⁵² De Koning 2018 (evaluatieverslag Egmond Waterrijk).

⁵³ Leijnse & Soonius 2012, 26-27.

Afb. 5.6. Enkele locaties waar door middel van archeologisch onderzoek nijverheid is aangetoond. Bron: NMF Erfgoedadvies

Blekerijen

Aan de noordzijde van Egmond-Binnen ligt de 'Weg naar de Bleek' waarvan de naam doet vermoeden dat hier een blekerij is geweest. Ook aan de zuidkant van Egmond-Binnen zijn sporen van een blekerij aangetoond. Niet alleen bij Egmond, maar op meer plaatsen was het duingebied uiterst geschikt voor blekerijen. Vanwege het schone water, waren de duinen vanaf ca. de 17^e eeuw goede locaties voor blekerijen. Ook binnen de gemeente Velsen bepaalden de schuren, droogbergen en de bleekvelden met gietsloten vanaf de 17^e eeuw het beeld in de duinen.⁵⁴

Heereweg

In de middeleeuwen werden langs de duinrand en de strandwal (ten oosten van het duingebied) wegen aangelegd, zoals de Heereweg, op de overgang van de duinen naar de strandvelden. Hierlangs lagen boerderijen, waardoor we hier de oudste historische bewoning kunnen verwachten. De weg werd gecontroleerd door de lokale heersers die er ook hun kastelen aan bouwden. Op de weg kon tol worden geheven en een deel van de heerdeinsten bestond uit onderhoud van de weg.

Pas in de late middeleeuwen en nieuwe tijd werden wegen aangelegd tussen handelsplaatsen. Daarbij was de relatie met grotere plaatsen en steden een belangrijke factor, zoals Alkmaar en Haarlem. Grondstoffen als kaas en zuivel werden per wagen of boot naar de stad vervoerd.

⁵⁴ Beleidsnota Archeologie Velsen.

Een kleine archeologische opgraving langs de Heereweg bij Schoorl bevestigde de verwachting van intensief gebruik van het land langs deze weg. Sporen van akkerbouw en mogelijk bewoning werden aangetroffen in een opgravingsput van slechts 90m². Het laatmiddeleeuwse sporenniveau ligt ingesloten tussen pakketten stuifzand. De sporen hebben mogelijk behoord tot het laatmiddeleeuwse buurtschap Bregtdorp, wat samen met Aagtdorp, Hargen en Groet het huidige Schoorl vormt.

Hoewel het bewoningsniveau uit de late middeleeuwen kon worden onderzocht (2,3-2,4m +NAP), kon op 1,7m +NAP een ouder vegetatieniveau worden aangetoond, mogelijk uit de vroege middeleeuwen.⁵⁵

Het Huldtoneel in Heemskerk – één van de eerste archeologische monumenten van Nederland

Aan de rand van het duingebied ligt in Heemskerk het 'Huldtoneel'. Het Huldtoneel, ook wel Schepelenberg genoemd, was een belangrijke plaats in de relatie tussen de graven van Holland en de plattelandsbevolking. Net als in de steden werd in de middeleeuwen de bevolking (de adel) door de graven van Holland geraadpleegd. Voor het platteland van Kennemerland zou dit zijn gebeurd op de Schepelenberg. De graaf was bij voorbeeld verplicht om de vertegenwoordigers van de dorpen en ambachten uit Kennemerland te raadplegen als de graaf een bedeverzoek had (belasting) of een heervaart wilde (militaire dienstplicht).

Ook werd het Huldtoneel gebruikt om de nieuwe graaf van Holland in te huldigen. Dat voor de inhuldiging daadwerkelijk de Schepelenberg werd gebruikt, is afgeleid uit twee indirecte aanwijzingen: één die een rekening van het grafelijk hof betreft waar een zeker Neenken op 29 maart 1418 wordt betaald voor het overbrengen van het verzoek aan een paar hoge edelen voor het bijeenroepen van de bevolking 'tot Scepelenberge' om Jan van Brabant als graaf van Holland in te huldigen.⁵⁶

De hulding van een nieuwe graaf was een belangrijke gebeurtenis, die gepaard ging met veel ceremonie. Het belangrijkste onderdeel was de eed, waarin de nieuwe graaf de rechten en plichten van zijn onderdanen beloofde te handhaven en te verdedigen en waarbij de onderdanen hem trouw, onderdanigheid en gehoorzaamheid beloofden. Op het platteland zullen deze ceremonieën minder groots van opzet zijn geweest dan in de steden maar niet minder belangrijk om het grafelijk gezag uit te dragen en te vestigen.

In het begin hadden de graven van Holland nog geen vaste residentie, maar reisden ze op en neer tussen de belangrijkste steden in Holland zoals Dordrecht, Den Haag, Leiden en Haarlem. Het zwaartepunt van hun macht lag echter meer in het zuiden. Vanaf het midden van de 13^e eeuw, na de bouw van het grafelijk hof in Den Haag, het huidige Binnenhof, werd dit steeds meer het centrum van de machten verbleven de graven voornamelijk in Zuid-Holland. De Schepelenberg bleef echter in gebruik voor de inhuldiging van de nieuwe graaf.

Ter herinnering aan deze gebeurtenissen werd de Schepelenberg in 1863 aangewezen als Rijksmonument. Voor de gedenknaald die op de berg werd geplaatst, werd voorafgaand een kleine opgraving gedaan door de toenmalige conservator van het Rijksmuseum van Oudheden, de heer Janssen. Hiervan bestaat een verslag waarin ook de aangetroffen vondsten zijn beschreven, maar de vondsten zelf zijn kwijt.

De Schepelenberg is een kleine heuvel met een hoogte van 1,75m. Bij de opgraving in 1863 was de heuvel nog 40x16m groot, inmiddels is er nog 30m over. De opgraving bestond uit een sleuf van 2,5x1,5m. Het bovenste pakket was opgebrachte grond, het onderste deel was de natuurlijke zandbodem. Die zandbodem lag 55cm hoger dan de omringende akkers. Naast houtskool, as, botresten en verroeste stukjes ijzer lagen er inheems-Romeinse scherven, geïmporteerd Romeins aardewerk en scherven uit de (vroege) middeleeuwen.⁵⁷ In 1863 dacht conservator Janssen dat dit oorspronkelijk een Romeinse grafheuvel was. Op basis van historisch onderzoek zou dit helemaal niet zo gek zijn, aangezien oude grafheuvels vaker werden hergebruikt. De nieuwe gebruikers creëerden zo een soort historisch aanzien.

In 2005 vond een archeologisch booronderzoek plaats op het Huldtoneel. Hiermee is komen vast te staan dat het hier toch niet om een grafheuvel gaat. De conclusie van dit onderzoek is dat een natuurlijk ontstane duin aan het

⁵⁵ De Koning 2013.

⁵⁶ <https://geschiedenisvanzuidholland.nl/verhalen/10-x-de-graven-van-holland>.

⁵⁷ Dijkstra en De Koning 2002.

begin van de jaartelling in gebruik is genomen voor bewoning. De hier ontstane nederzetting strekte zich verder uit naar het westen, aan de oostzijde was een natte laagte waar nederzettingsafval werd weggegooid. In de Romeinse tijd wordt deze plaats verlaten en in de vroege middeleeuwen, mogelijk in de 8^e eeuw, weer in gebruik genomen. Op een bepaald moment tijdens de middeleeuwen wordt het bestaande duin met een meter opgehoogd met grond uit de directe omgeving. De cultuurlaag uit de Romeinse tijd wordt hierbij vergraven. Het resultaat is een heuvel met daarin vondstmateriaal uit verschillende perioden door elkaar heen.⁵⁸

Religieuze plaatsen

*Adelbertusakker*⁵⁹

De Adelbertusakker ligt circa 700 meter ten westen van Egmond-Binnen en is ingericht als een historisch-religieus monument, met een modern kapelletje. De Adelbertusput is in vernieuwde vorm aanwezig en op het terrein zijn de opgemetselde contouren van het middeleeuwse kerkgebouw aangeduid met behulp van mergelblokken. De Adelbertusakker is de plek waar in de vroege middeleeuwen een kapel was gebouwd boven de Adelbertusput. Deze put zou zijn ontstaan ter plaatse van het graf van de plaatselijke heilige Adalbert, gelegen bij de oorspronkelijke nederzetting Egmond. Aan het water uit de put werd een geneeskrachtige werking toegeschreven waarvan slechtzienden en bezetenen baat konden hebben.

Het leven (Vita) van de heilige Adalbert werd door Ruopert van Mettlach in het laatste kwart van de 10^e eeuw (tussen 977 en 988) beschreven. In de Vita staat onder meer het volgende: Nadat Adalbert (volgens de traditie in 740) was overleden, werd hij begraven op dezelfde wijze als waarop men de eigen doden placht te begraven. Men bouwde boven zijn graf een houten kerk voor de memoria van de heilige. Door hevige invallen van de Noormannen is deze kerk echter vaak verwoest en werd alles erom heen wreed geplunderd. Deze plaats werd niet alleen door christenen maar ook door heidenen zeer druk bezocht, zozeer zelfs dat die met veelvuldige offergaven hun vurige verering gestalte gaven.

Graaf Dirk I van Holland liet in 922 de kerk van Egmond, die hij door koninklijke schenking had verkregen, afbreken en het gebeente van Sint Adalbert opgraven en overbrengen naar het kleine klooster in Hallem (het huidige Egmond-Binnen). Daar liet hij een kleine kapel bouwen voor Adalberts gebeente. Waar het gebeente uit het oorspronkelijke graf verwijderd was, zou de geneeskrachtige bron zijn ontstaan.

Op basis van recent ¹⁴C-onderzoek bleek echter dat de resten van Adalbert dateren uit de tweede helft van de 7^e eeuw en dat zijn overlijden dus niet rond 740 plaatsvond zoals de traditie wil. De archeologe Den Hartog veronderstelt dat de relieken van de heilige Adalbert mogelijk afkomstig zijn van een op de Adelbertusakker vereerde heiden, die naderhand werd getransformeerd tot een christelijke kluizenaar. Daarbij suggereerde zij dat de bron al kan hebben bestaan vóór de komst van het christendom in Egmond en dat deze dan een heidense achtergrond bezat.

Op de Adelbertusakker zijn in 1920 opgravingen uitgevoerd door J.H. Holwerda van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Hierbij werd de plattegrond van een driebeukige tufstenen kerk uit de 12^e eeuw gevonden. Midden in de halfronde absis van het hoofdkoor bevond zich de Adelbertusput. De teruggevonden omtrekken zouden afkomstig zijn van de in 1113 gewijde tufstenen kerk, opvolger van de oudere houten kerk. De afmetingen van het bijbehorende kerkhofterrein bedroegen circa 40 bij 72 meter. De kapel werd vermoedelijk in 1573 verwoest; de ruïnes in de duinen waren nog in 1692 te zien.

Om toekomstige verstoring zoveel mogelijk te vermijden, is het terrein aangewezen als provinciaal archeologisch monument.

Na de reformatie werden de relieken bewaard in Haarlem. Aan het einde van de 19^e eeuw keerden ze terug naar de St. Adelbertuskerk in het vlakbij Egmond gelegen Rinnegom. Het in 1935 heropgerichte Benedictijner klooster

⁵⁸ Collectie.huisvanhilde.nl vindplaats 0687.

⁵⁹ Alders *et al* 2014.

in Egmond-Binnen is thans het centrum van de Adelbertverering. Sinds 1984 worden daar ook de relieken van de heilige bewaard. Rondom de oude Adelbertusput werd vanaf 1923 de St. Adelbertusakker ingericht. Jaarlijks komen hier op de zondag na het feest van Sint Adelbert (25 juni) parochianen, monniken van de abdij en pelgrims samen om de eucharistie te vieren.

Afb. 5.7. Sint Adelbertusakker met de Adelbertusput. Bron:; L.P. Verniers, NMF

In Egmond is ook de St. Adelbertusweg onderzocht. Deze is gelegen tussen de voormalige St. Adelbertskapel en latere akker in het westen en de Abdij van Egmond in het oosten. Er zijn karrensporen uit de 12^e-13^e eeuw aangetroffen die aantonen dat buiten het dorp weinig aan onderhoud van de weg werd gedaan. Tot de 20^e eeuw is de weg onverhard gebleven en was deze lange tijd een stuk smaller dan nu. Een mooie vondst die tijdens het onderzoek werd gedaan is een loden bulla (pauselijk zegel). De bulla is afkomstig van Paus Innocentius VII (paus van 1404-1406). De oorkonde waaraan hij oorspronkelijk hing, zal bij een van de vele plunderingen en gehaaste verhuizingen van het archief van de Egmondse abdij van het zegel zijn losgeraakt.

Het meeste vondstmateriaal is aangetroffen tussen de Visweg en Heereweg. Hier werd in de Late Middeleeuwen en nieuwe tijd gewoond en geleefd.⁶⁰

Abdij van Egmond⁶¹

De Sint Adalbertabdij is de oudste abdij van Holland, als eenvoudig klooster gesticht aan het begin van de 10^e eeuw door graaf Dirk van Holland. Oorspronkelijk was het een nonnenklooster, maar in 985 zijn de nonnen vervangen door monniken. De abdij ontwikkelde zich in de middeleeuwen tot een belangrijk religieus en cultureel centrum in Holland, met een omvangrijke bibliotheek. Het adellijk geslacht Egmont is voortgekomen uit de *advocati* (voogden) van de abdij.

De abdij van Egmond was een belangrijk bedevaartsoord, waarvan de hoogtepunten werden gevormd door de jaarlijkse feesten van Sint Adalbert, Sint Agatha en Sint Jeroen, wanneer de relieken van de betreffende heilige plechtig werden tentoongesteld. Er was markt en kermis op het feest van Sint Adalbert. De processie van de heilige die de jaarmarkt met zijn bovennatuurlijke krachten beschermde, voerde van de abdijskerk direct langs De Krijt en door het versierde dorp naar de Sint Adalbertkapel. Al voor het jaar 1573 was de abdij in verval. In dat jaar vond de verwoesting plaats op last van Sonoy vanwege de gevechtshandelingen tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

Lange tijd bleef de zuidelijke toren van de imposante westelijke façade nog overeind, tot deze in 1789 instortte. De laatste resten van de abdij werden in 1800 voor sloop verkocht. Het 12^e-eeuwse tympaan, dat zich boven de poort in de westelijke façade bevond, bleef bewaard en bevindt zich sinds 1842 in de collectie van het Rijksmuseum. Het is het oudst bewaarde beeldhouwwerk uit de Noordelijke Nederlanden.

⁶⁰ Salomons 2014.

⁶¹ Alders *et al.* 2014.

Het terrein van de middeleeuwse Adalbertabdij omvat de tuinen en landerijen (waaronder een tweetal weilanden) die direct rond de huidige abdijgebouwen en de bijbehorende kerken liggen. Dit gebied is aangewezen als provinciaal archeologisch monument.

Van het gehele abdijterrein bezit alleen het terrein rondom het protestantse kerkje (uit 1836) nog de oorspronkelijke hoogte, de aangrenzende percelen zijn sterk afgegraven en liggen ruim 2 meter lager.

Op de perceelgrens aan de noordzijde is een oude muur te zien, waarvan wordt verondersteld dat dit een 12e-eeuwse ringmuur van de abdij is. Ook aan de zuidzijde van het terrein is een dergelijke muur aanwezig. Ten westen van de huidige abdij ligt nog een aarden wal.

De huidige abdij dateert van 1935. Het is een ontwerp van A. J. Kropholler in een historiserend stijl.

De opgravingen van Holwerda en Van Giffen legden de resten van de Adelbertuskapel en de oorspronkelijke Adelbertusput bloot. Van Giffen ontdekte verder ook sporen van het houten kloostergebouw en de contouren van een grote abdijskerk. Oudere bewoning uit vroege middeleeuwen (woonhuizen) en de inheems-Romeinse tijd is ook vastgesteld. Onder het vondstmateriaal is naast inheems handgevormd aardewerk ook typisch Romeinse *terra sigillata*.

Afb. 5.8. Handgevormd inheems aardewerk uit de inheems-Romeinse tijd, afkomstig van het terrein van de latere Abdij van Egmond. Bron: Collectie Huis van Hilde

Kastelen en buitenplaatsen

Het kasteel van Egmond/Slot op den Hoef

Kasteel Egmond is gelegen buiten de contour van het provinciaal archeologiegebied Noordelijk Duingebied. Daarom wordt dit hier slechts in het kort behandeld.

De voorloper van het kasteel van Egmond was een versterkte hoeve die al sinds 1129 bekend is. Nadat dit versterkte huis tijdens oorlogshandelingen was verwoest in 1203/1204, bouwde Wouter van Egmont een ringburcht omgeven door een gracht. Hierbij werd ook een voorhof aangelegd. Het kasteel wordt herbouwd als vierkante burcht met hoektorens. Gedurende de eeuwen die volgen wordt het kasteel enkele malen verwoest en herbouwd. In de vijftiende eeuw is het kasteel uitgegroeid tot een omvangrijk en imposant kasteel, één van de belangrijkste burchten in de Nederlanden. Het kasteel lag op de zuidpunt van een strandwal en stond op een kruispunt van diverse verbindingswegen: de noord-zuidroute van de Heereweg en een brede afwateringssloot en latere vaart die uitkwam op de rivier de Rekere.

Het kasteel werd gedurende haar bestaan enkele malen verwoest en herbouwd. In 1573 werd het kasteel onbewoonbaar gemaakt zodat de Spaanse troepen er geen onderdak zouden kunnen vinden (tijdens de Tachtigjarige Oorlog). De ruïne blijft tot 1798 bestaan waarna de resterende delen worden afgebroken en verkocht. De eerste opgravingen vinden plaats in de jaren-1930 wanneer PWN het terrein aankoopt. De opgraving door het Rijksmuseum van Oudheden onder leiding van archeoloog W.C. Braat⁶². Deze documenteerde naast muurresten van het kasteel ook nederzettingssporen van rond de jaartelling. Botmateriaal dat tijdens het onderzoek van Braat met de hand werd verzameld, is bestudeerd door Zeiler⁶³. De bewoners aten naast het gebruikelijke runder-,

⁶² De dagrapporten hiervan zijn ontsloten via de website www.collectie.huisvanhilde.nl, site 203 Slot op den Hoef.

⁶³ Zeiler 2007.

schapen en varkensvlees ook kip, zwaan, pauw, oesters en edelhert. Deze laatste soorten zijn duidelijke aanwijzingen voor een luxe levensstijl waarbij met name het edelhert ook duidt op het adellijk recht van jacht- en wildvangst. Een van de aangetroffen schedelfragmenten van edelhert laat zien dat de schedel opgehangen werd. Hertenschedels werden in die periode wel aan de muren van een kasteel bevestigd om aan te geven dat de bewoners het jachtrecht genoten. In 2011 is op het terrein een archeologische begeleiding uitgevoerd door archeologisch opgravingsbedrijf ARGO⁶⁴.

Bij deze begeleiding op het 'Slot aan den Hoef' oftewel Kasteel Egmond zijn muurresten van de voorburch van het rondeel aangetroffen (daterende uit 1250-1350), enkele bruggpalen die gediend zouden kunnen hebben voor de versteviging van een bruggenhoofd, een rij palen uit 1450-1650 en de originele insteek van twee stenen brugpijlers. Daaruit wordt geconcludeerd dat waarschijnlijk de originele insteken van de kasteelmuren ook nog aanwezig zijn. Dit zou informatie op kunnen leveren over de bouwwijzen en faseringen van het Slot.⁶⁵

De vondsten van de onderzoeken omvatten naast gebruiksvoorwerpen van metaal, aardewerk en (proto-)steengoed, ook munten en kurasdelen en gereedschap zoals nijptang maar ook een roskam.

Daarnaast ook veel bouw materiaal waaronder twee loden draakjes die als piron dienst deden. Een piron is een ornament op een voet dat wordt geplaatst op het uiteinde van een nok van een dak.

Afb. 5.9. Metalen roskam, gerepareerd met een ijzerdraadje; afkomstig van Kasteel Egmond. Datering 1250-1450. Bron: Collectie Huis van Hilde

⁶⁴ Vaars 2012.

⁶⁵ Vaars 2012.

Afb. 5.10: Een loden draakje daterend uit de periode 1423-1538, dat tijdens de onderzoeken in de jaren-1930 werd aangetroffen. Bron: Collectie Huis van Hilde

Buitenplaatsen

Buitenplaatsen en landerijen waren aanvankelijk het letterlijke domein van de adel die op het platteland veel gronden in bezit hadden. Daarnaast hadden ook religieuze instituties zoals abdijen en bisdommen grote landgoederen in bezit. Hogere en lagere adel bezat zowel productie-eenheden in de vorm van hoeves, bossen en landerijen terwijl ze zelf huisden in versterkte huizen en kastelen. Sommige stukken waren voorbehouden als jachtdomein, en stroperij door de gewone bevolking werd zwaar bestraft. Sommige edelen bezaten ook nog een huis in de stad maar hun residentie was in eerste instantie op het platteland. Kennemerland was van oudsher een streek waar de adel sterk aanwezig was. Hier zien we dan ook in aan het einde van de middeleeuwen veel buitenplaatsen ontstaan, soms op voormalige boerenhoeves en hofsteden, soms op de plaats of verbouw van bestaande kastelen en versterkte huizen.

De buitenplaatsen namen een vlucht door de toenemende welvaart van de stadselite. Vanaf het einde van de zestiende eeuw zorgden scheepvaart en handel voor een toenemende welvaart. De welgestelde burger die het zich kon veroorloven trok in de zomers naar buiten, om de stank en benauwdheid van de stad te ontvluchten en zich in een landelijke omgeving over te geven aan de geneugten des levens. Hierbij ging het zowel om de eenvoud en natuurlijke pracht en rust, maar de buitenplaatsen fungeerden ook als mogelijkheid om de rijkdom en culturele 'geestesadel' te kunnen etaleren. In een later stadium fungeerden de buitenplaatsen ook als plaatsen waar nieuwe plantensoorten werden gekweekt; soms werden hier speciale oranjerieën voor aangelegd. Daarnaast werden ook exotische dieren of aparte rassen gehouden en gefokt.

In eerste instantie lagen de buitenplaatsen op goed bereikbare plaatsen vanuit de stad, met name welgestelde families vanuit Amsterdam, Haarlem en Alkmaar bouwden langs de Amstel, de Vecht en de drooggelegde Watergraafsmeer hun buitens waar ze per boot en koets goed bereikbaar waren.

Ook de binnenduinrand van Kennemerland bleek een aantrekkelijke plaats voor vestiging. Enerzijds vanwege de bossen en de duinen maar anderzijds vanwege het weidse uitzicht op polders en meren. Beverwijk had een haven

aan het Wijkmeer waardoor men per boot kon arriveren. Vandaar afging het dan per koets verder naar het buiten. De huizen, tuinen en parken weerspiegelden de mode en voorkeuren van die tijd. Vanuit Italië en Frankrijk waren geometrische indelingen in de mode gekomen tot circa midden 18^e eeuw.

De Gouden Eeuw die voor de handelaren en reders grote welvaart betekende, had ook haar keerzijde. Doordat er steeds meer polders werden drooggemalen waarin voor die tijd op moderne en grootschalige manier boerenbedrijven werden opgezet, werd het voor de veehouders en landbouwers tegen de duinrand, vaak moeilijk om hiermee te concurreren en het hoofd boven water te houden. Menige boerenhoeve met de aangrenzende gronden werd dan ook van de hand gedaan aan de machtige welgestelde nieuwkomers die er lommerrijke plaatsen van maakten waar zij in de zomer naar hartenlust konden ontspannen. Hierbij ging het naast cultuur en natuur ook om de jacht op groter wild maar ook de vinkenjacht. De vogelvangst werd door de gewone man op kleinere schaal uitgeoefend als een aanvulling op het menu en inkomen. Bij de elite werd het 'vinken' echter grootschalig aangepakt.

Ook in die tijd volgde men de mode, of dat nu ging om de persoonlijke kleding, of om architectuur en tuininrichting. In eerste instantie werden de tuinen en parken rondom de buitens in Franse stijl aangelegd: strakke geometrische patronen en beplantingen. De Romantiek die uitging van de grilligheid en onvoorspelbaarheid van de natuur, bracht een ander ideaalbeeld met zich mee. Nu kwam een parkachtige opzet in zwang, aangelegd in zogenaamde Engelse landschapsstijl. Hoge en lage beplanting, formele gazons en meanderende waterpartijen werd geïntegreerd in de eerdere formele tuinaanleg. Hierdoor ontstonden bijzondere mengvorm. Vanaf de 18^e eeuw werden ook vaak *follies* gebouwd, namaakruïnes of kleine bouwsels zoals schelpengrotten die tot doel hadden om de bezoeker te verrassen en te vermaken.

Eind 18^e eeuw vond echter ook een omslag plaats. Door de afnemende economie werd het voor de burgers en de adel steeds moeilijker om hun kostbare buitens te onderhouden. In een enkele geval ging men rentenieren op het platteland en trok men definitief weg uit de stad. In zijn geheel echter was de glorie van de buitenplaatsen en het buitenleven voorbij. Buitenplaatsen raakten in verval, werden opgesplitst of, in zijn geheel verkocht. Buitenplaatsen werden ook deels weggesloopt en verdwenen voorgoed.

Aan het einde van de 19^e eeuw ontstond door de industrialisatie een nieuwe elite. Deze vestigde zich weliswaar in dezelfde gebieden als voorheen, maar liet liever een nieuw buiten bouwen met alle gemakken van dien dan in de oude, oncomfortabele buitenplaatsen te trekken. In tegenstelling tot de perioden daarvoor, waren deze buitenhuizen bedoeld voor permanente vestiging.

Een voor Noord-Kennemerland belangrijke groep nieuwe vestigers waren de planters en handelaren uit de koloniën. Hier hadden ze hun fortuin gemaakt, en waren ze gewend geraakt aan een luxe levensstijl. Ook zij lieten zich nieuwe buitenplaatsen bouwen.

De oude buitenplaatsen daarentegen werden opgekocht en verkaveld door projectontwikkelaars die er villa's bouwden voor de welgestelde burger die zich geen buiten kon veroorloven maar wel graag uit de stad vertrok.

Veel buitenplaatsen zijn uiteindelijk gesloopt, in verval geraakt of verbouwd. Delen van parken en landerijen werden verkocht voor projectontwikkeling: villa's en woonwijken, in sommige gevallen ook industrie, zoals rondom het Noordzeekanaal. De sporen van de buitenplaatsen zijn in veel gevallen vastgelegd door amateur-archeologen en -historici: van uitgebreid archiefonderzoek (zie bijv. de studies van Morren⁶⁶ over de buitenplaatsen van Velsen) tot veldverkenning en opgraving aan toe. Delen hiervan zijn uitgewerkt; veel kennis wacht nog op ontsluiting en publicatie.

⁶⁶ Morren 2005.

Omdat veel buitenplaatsen zich aan de rand van het duingebied bevonden, in de binnenduinrand, zijn slechts een klein aantal daadwerkelijk gelegen (geweest) binnen de provinciale archeologiegebieden voor het Noordelijk en Zuidelijk Duingebied. Op de thematische kaarten van de website van het Steunpunt zijn de tot dusver bekende buitenplaatsen opgenomen voor geheel Noord-Holland. Wanneer hier archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden, staat ook het soort onderzoek, de resultaten (indien bekend) en de literatuurverwijzing opgenomen.⁶⁷

In het provinciaal archeologiegebied Noordelijk Duingebied liggen van noord naar zuid de volgende buitenplaatsen:

Schuilburgh in Egmond aan den Hoef: buitenplaats daterend uit de 17^e eeuw maar kreeg uiterlijk rond 1750 haar huidige uiterlijk. Eind 19^e eeuw was de woning de woon- en werkplaats van de Amerikaanse schilder Hitchcock en van 1922 tot 1934 gebruikte de gemeente het als vakantiekolonie voor Amsterdamse kinderen, de zogenaamde 'bleekneusjes'.

Russenduin in Bergen aan Zee, villa gebouwd in 1916. De villa werd tijdens de oorlog door de Duitsers bewoond en verbouwd.

Kasteel Egmond waarvan alleen de ruïne resteert. In 1932-1935 zijn hier opgravingen verricht door het Rijksmuseum voor Oudheden. In 2011 heeft een archeologische begeleiding plaatsgevonden door het opgravingsbedrijf ARGO. Bij de opgraving en de begeleiding zijn zowel sporen aangetroffen van verschillende delen van het kasteel, de voorburch, het rondeel en de slotgrachten alsmede een bruggenhoofd. Van deze vindplaats zijn verschillende vondsten bekend daterend vanaf de 12^e eeuw.

Tijdverdrijf in Egmond aan den Hoef, gebouwd midden 17^e eeuw door een bewindhebber van de West-Indische compagnie, Cornelis Jansz. Witsen. Deze buitenplaats is verdwenen. Mogelijk heeft hier een voorloper gestaan want metaaldetectie heeft een aantal zilveren penningen aan het licht gebracht die stammen uit de 12^e -13^e eeuw.

Gaef, in Castricum. Het is hierbij niet duidelijk of het zich handelt om een voormalige buitenplaats of een grote boerenhoeve. Verdere gegevens over deze locatie ontbreken.

Blaeuhoeff in Castricum: hierbij handelt het zich om een hofstede die vanaf de eerste helft 18^e eeuw op kaarten terug te vinden is. In 1872 stond hier ter plaatse nog een boerderij met dezelfde naam.

Gloria in Heemskerk: dit is een buitenplaats of boerderij geweest die later is verdwenen. Voor zover bekend zijn hier geen verdere gegevens over beschikbaar.

Jagerslust te Heemskerk: deze hofstede kreeg zijn naam begin 18^e eeuw van de toenmalige eigenaar, de Amsterdamse koopman Cornelis Schuit. Oorspronkelijk stond hier echter een huis dat toebehoorde aan lagere adel, waarschijnlijk al vanaf 1260, genaamd Huis de Vlotter. In 1710 wordt het nog beschreven als hofstede met schuren, koets- en wagenhuis, poort en plantage. Afbeeldingen uit die tijd laten zien dat het huis geen middeleeuwse gebouw meer is. Het is mogelijk dat de nieuwbouw op de funderingen van het oorspronkelijke gebouw is opgetrokken. In de 19^e eeuw werd het gebouw gesloopt.

Oud-Haerlem - Heemskerk

Het geslacht Van Haarlem stichtte het inmiddels verdwenen kasteel Oud-Haerlem in Heemskerk. Graaf Willem II hief namelijk een deel van zijn domein op, en gaf een deel in leen aan deze familie. De familie Van Haaerlem is bekend vanuit stukken in de 12^e eeuw. Het geslacht stierf begin 14^e eeuw uit en het huis Oud-Haerlem werd in 1321 in leen gegeven aan de familie Van Polanen die in die tijd bijzonder veel macht had en zeer rijk was. Het slot werd in 1351 verwoest in gevechten tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten.

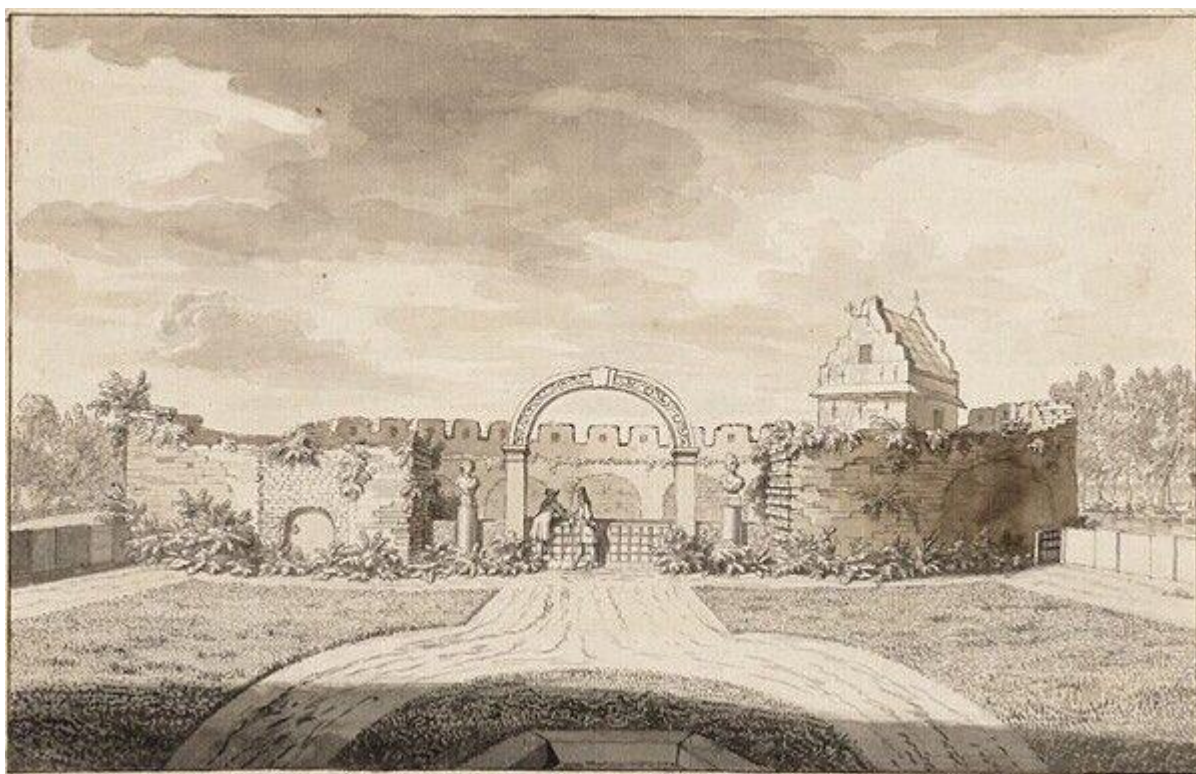
⁶⁷ www.steunpunterfgoed.nl

De locatie werd archeologisch onderzocht door prof. Renaud door proefsleuven op het terrein nadat het op luchtfoto's was herkend; op basis hiervan dacht hij slechts de onregelmatig gevormde voorburcht te hebben opgegraven⁶⁸. Hij trof een grote bronsschat aan bestaande uit diverse potten en schalen en een drinkkan., eerst door middel van grondradar daarna door waarnemingen en booronderzoek in 2000-2002. Pas veel later werd het terrein opnieuw archeologisch onderzocht. Roefstra onderzocht de gegevens van alle onderzoeken en concludeerde dat Oud-Haerlem in de 13^e eeuw is gestart als woontoren op een opgeworpen heuvel. Hieromheen liep een gracht. Generaties daarna breidden het kasteel uit met ommuring met hoektorens en een voorburcht. In 1866 werd het terrein behoorlijk afgegraven en de bakstenen die nog aanwezig waren werden gebruikt voor de restauratie van de ruïne van Brederode te Santpoort.

Tot de vele vondsten van Oud-Haerlem behoren naast het bronzen vaatwerk ook veel aardewerk en metaalvondsten die wijzen op krijgshandelingen zoals pijlpunten en fragmenten van kanonskogels die erop duiden dat er ten tijde van het beleg van 1351 al 'kanonnen' zijn gebruikt⁶⁹.

*Huis te Heemskerk/Marquette*⁷⁰

Hoewel deze buitenplaats net buiten de contour van het provinciale archeologiegebied gelegen is, was dit vanaf de late middeleeuwen een belangrijke locatie. Hier resideerde de familie Van Heemskerk, lagere adel. Bij het leggen van leidingen kwamen circa 1 m brede funderingen te voorschijn die mogelijk behoorden tot een oude rondburcht. De waarnemingen werden verricht door de AWN groep Beverwijk-Heemskerk. De ruïne van de rondburcht vormt nog onderwerp van een tekening uit 1719 door Jan Wandelaar maar werd rond 1800 afgebroken. Bij boerderij Heemshof ten noorden van Heemskerk werd een vermoedelijke grachtwulling aangetroffen die waarschijnlijk behoorde tot het Oude Hof.

Afb. 5.11. Het ronddeel van Huis te Marquette. Tekening Jan Wandelaar (1719). Collectie Provinciale Atlas, Provincie Noord-Holland

⁶⁸ Renaud 1960, 1961.

⁶⁹ www.collectie.huisvanhilde.nl, vindplaats Kasteel Oud Haerlem.

⁷⁰ Jager & Woltering 1990, 322.

Tussenwijk in Wijk aan Zee, hierbij kan het gaan om een voormalig buiten maar ook een boerderij of herberg kunnen niet worden uitgesloten. Voor zover bekend is er geen verdere literatuur.

Duinwijk te Beverwijk, verdwenen. Alles wat rest van deze buitenplaats is een laag 18^e-eeuws huisje.

Westerhout ook wel *De Voorsaet* geheten, in Beverwijk. In 1611 stond op het grondgebied van buitenplaats Westerhout een boerderij *De Voorsaet* genoemd. Deze werd weg gesloopt waarna er een buiten werd gebouwd. Het buiten Westerhout werd deels verkaveld in de 19^e eeuw en het huis werd gesloopt waarna er een nieuw huis met de naam *Westerhout* werd gebouwd. In 1957 en bij een opgraving in 1971 werden sporen aangetroffen van dit oude buitenhuis. Rond 1895 werd ook dit afgebroken en vervangen door een nieuw pand. Na de Tweede Wereldoorlog werd de buitenplaats verkocht aan Hoogovens en papierfabriek Van Gelder.

Deze buitenplaats werd voor het eerst vermeld in 1611 en gesloopt in 1766. In 1963 voerde de archeologische werkgroep Heemskerk-Beverwijk hier onderzoek uit. Sporen van de gracht die tot de buitenplaats behoorde werden aangetroffen, alsook enkele vondsten. Toen in 1966 bij het leggen van een leiding verder onderzoek plaatsvond, is een lege waterput aangetroffen maar kwamen bij het zeven van de grond uit de gracht vele vondsten tevoorschijn⁷¹.

Akerendam te Beverwijk: Deze buitenplaats werd in 1639 gebouwd door regent Jan Bicker. Hierbij werden ook fraaie tuinen aangelegd. In aanvang werd het huis omsloten door een gracht en geflankeerd door boomgaarden. Begin 18^e eeuw breidden de toenmalige eigenaren het terrein van de buitenplaats behoorlijk uit en werd voor het eerst de naam *Akerendam* gebruikt. Vanaf 1724 lieten de nieuwe eigenaren het oorspronkelijke huis flink verbouwen en ook de tuinen nieuw aanleggen. Enige kleine verbouwingen maar grotere veranderingen in de tuinen deden zich ook steeds voor bij de nieuwe eigenaren die in de loop van de eeuwen daarna hun entree maakten op *Akerendam*. Tussen 1865 en 1876 werd de *Wijkermeer* ingepolderd en begon men het Noordzeekanaal aan te leggen. Daarmee verloor *Akerendam* haar allure. In de anderhalve eeuw die volgden werd het buiten sterk verkleind en de parkomgeving aangepast. Bij een archeologisch booronderzoek in 2004 werden echter geen sporen aangetroffen van de verwachte achterveugels van het buitenhuis; de ondergrond was verstoord, mogelijk door de latere activiteiten van bouw en aanleg.

Bijenlust ook wel *Beierlust* genoemd te Beverwijk: oorspronkelijk een boerderij, werd het ontwikkeld tot buitenplaats. Vanaf 1802 werd het een paar keer doorverkocht waarbij de gronden volgens de laatste tuinmode werden ingericht. In 1876 werd de oorspronkelijke buitenplaats afgebroken en het geheel als tuingrond in gebruik genomen.

Zuiderwijk te Beverwijk. Dit buiten werd rond 1620 gebouwd maar is inmiddels verdwenen.

Scheibeek of *Scheybeek* te Beverwijk: De precieze stichtingsdatum van deze buitenplaats is niet bekend maar begin 17^e eeuw werd het al genoemd en afgebeeld. Het werd verschillende keren doorverkocht waarbij in de 18^e eeuw een theekoepel werd toegevoegd terwijl in de 19^e eeuw grote veranderingen aan het park rond de woning werden aangebracht. Tussen 1946 en 1965 werd het gebruikt als gemeentehuis van Beverwijk.

De *Scheibeek* was een sloot die werd gegraven tussen de baljuwschappen Beverwijk en Heemskerk nadat de grafelijke hofstede *Hofland* in 1248 werd verkocht.

Beeckzangh, Velsen-Noord: In ieder geval vanaf 1802 in gebruik en momenteel nog steeds in particulier bezit. *Beekzangh* is de villa die uiteindelijk overbleef van het buiten *Blauselhuis*. Aan de *Scheijbeek* tussen Wijk aan Duin (Velsen-Noord) en Beverwijk stond al in 1671 een huis voor de blauwselmakerij. In 1709 was volgens de berichten sprake van een Plaats zodat de ambachtelijke activiteiten vrijwel zeker al gestaakt waren. Mogelijk ging het om een boerderij of eenvoudige hofstede met tuin. In uitgaves enkele decennia later wordt duidelijk dat het hier inderdaad dan gaat om een buitenplaats. Begin 19^e eeuw wordt het *Blauselhuis* gesloopt en de schuur verbouwd tot woonhuis. Eind 19^e eeuw wordt dit huis verbouwd tot de huidige villa *Beekzangh*.

⁷¹ www.collectie.huisvanhilde.nl, vindplaats *Westerhout*

Overbeek te Beverwijk, verdwenen: In de tweede helft van de 17^e eeuw was *Overbeek* een hofstede met stallen, koetshuis, plantage (bos) en landerijen. Een eeuw later was er echter alleen nog het bos over.

Rooswijk en Westerwijk – Hoogoventerrein Velsen-Noord

Rooswijk was een buitenplaats die vanaf circa 1625 goed gedocumenteerd is en als eerste werd omschreven als hofstede, huis erf, werf en plantage aan en naast een 'rooswijckerduin' gelegen. In de loop van de eeuwen werd het meerdere malen uitgebreid en verfraaid, en ook de bijbehorende landerijen werden uitgebreid⁷². Vanaf begin 20^e eeuw worden delen van Rooswijk aangekocht en ontwikkeld voor de latere Hoogovens/Tata Steel. Hierbij gaat uiteindelijk de hele buitenplaats verloren.

Westerwijk was van oorsprong een hofstede, die in de loop van de 17^e en 18^e eeuw op schitterende wijze werd uitgebreid. Uiteindelijk zal de eigenaar van Rooswijk de buitenplaats kopen en samenvoegen met Rooswijk.

In de jaren 1960-1968 wordt er op het Hoogoventerrein veel archeologisch onderzoek gedaan door de Rijksdienst met veel ondersteuning van de archeologische werkgroepen uit de regio. De onderzoeken zijn nog vrijwel niet uitgewerkt. Enkele vondsten wijzen echter rechtstreeks naar de buitenplaats Westerwijk, zoals de porseleinen en faienceborden maar ook de schelpen met sporen van kalkmortel en ijzerroest die zullen zijn gebruikt ter verfraaiing van een follie of schelpengrot in de tuinen behorend bij het buiten.

Afb. 5.12: Grote mantelschelp (*Pecten maximus*) met ijzerroest en kalkconcreties, gevonden op het Hoogoventerrein te Velsen-Noord. Deze schelpen komen onder andere voor in Frankrijk en Portugal. Bron: Collectie Huis van Hilde

⁷² Morren 2005.

Militaire archeologie

Van oudsher wordt er slag geleverd om bezit van de meest gunstige of strategische locaties, de beste grondstoffen en snelste transportroutes. Ook in het duingebied hebben vele veldslagen en oorlogen hun sporen nagelaten, of getuige forten van de bescherming of verdediging van geliefde locaties.

Bij Velsen zijn twee Romeinse forten opgegraven. Deze liggen echter in het provinciaal archeologiegebied van het Oer-IJ en zal in een toekomstig basisdocument over dit gebied worden besproken.

Het Noordelijk Duingebied herbergt de nodige middeleeuwse burchten waarvan een deel later in gebruik is gebleven als woonsteden en omgevormd tot buitenplaats. Deze zijn hierboven bij de kastelen al aan bod gekomen. Sporen van de verschillende opstanden van de Kennemers in de middeleeuwen (met name 13^e eeuw) en de militaire handelingen die met de opstand en het onderdrukken ervan door de graaf van Holland en de plaatselijke adel gepaard gingen, zijn terug te vinden in de verwoesting van het kasteel van Brederode maar hebben mogelijk ook bij de andere kastelen en versterkte huizen van de adel hun sporen nagelaten.

De oorlog van 1799

Aan het einde van de 18^e eeuw was wat nu Nederland is, verdeeld in Patriotten (die een revolutie wilden) en Prinsgezinden (die Stadhouder prins Willem V steunden). De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden werd in 1795 omgevormd tot de Bataafse Republiek, met militaire steun van de Franse Republiek. De Bataafse Republiek werd hierna een Franse satellietstaat. In datzelfde jaar vluchtte stadhouder Willem V naar Engeland en probeerde met hulp van de Engelsen (die de Fransen te machtig vonden), de Fransen te verslaan om weer terug naar Nederland te kunnen komen.

De Engelsen gingen een samenwerking met Rusland aan, en samen vielen ze op 27 augustus 1799 bij Callantsoog de Frans-Bataafse Republiek binnen. Bij de Engelsen streed erfprins Willem Frederik mee, de zoon van de verdreven stadhouder Willem V en de latere koning van de Verenigde Nederlanden.

Den Helder werd verslagen, Alkmaar bezet en de Bataafse vloot ingenomen. Maar daar staakte het succes van de Engels-Russische coalitie, want het Frans-Bataafse leger verweerde zich sterk. De opstand van de bevolking tegen de Republiek, waarop de Engelsen gehoopt hadden, bleef uit. Tussen augustus en oktober 1799 streken de legers met elkaar, waarbij ruim 65.000 soldaten betrokken waren. Het Engels-Russische leger bezette uiteindelijk het gebied ten noorden van de lijn Egmond-Alkmaar-Hoorn.

Op 6 oktober vond de laatste grote slag in de duinen bij Castricum plaats waarbij het Frans-Bataafse leger de Engels-Russische coalitie versloeg. Op 14 oktober werd de oorlog beëindigd.⁷³ Na afloop verheugden de Bataven en Fransen zich over de redding van de Bataafse Republiek. De Britten van hun kant waren tevreden omdat de Hollandse vloot succesvol was uitgeschakeld. Er waren wel duizenden soldaten omgekomen.

De gesneuvelde soldaten zijn ter plekke begraven of achtergelaten, soms op hun buik of op een andere soldaat, soms alleen of met meerdere soldaten bij elkaar. Sommige soldaten zijn teruggevonden op slechts 10 tot 20 cm onder het maaiveld, anderen lagen diep begraven in de duinen. Na jaren onder het duinzand begraven te zijn geweest, zijn ze door zandverstuiving vrij komen te liggen.

Buiten het duingebied zijn bijvoorbeeld een Engelse soldaat bij Groote Keeten ten noorden van Callantsoog gevonden en Franse soldaten in de polder bij Hargen. In de duinen zijn soldaten uit het Russische leger gevonden bij Bergen aan Zee en Castricum.⁷⁴

Bij de soldaat in Castricum zijn 45 tinnen knopen gevonden, die van zijn uniform geweest kunnen zijn of van zijn tas. Er is een stuk van een leren tas gevonden met koperen plaat waar het wapen van de Russische tsaar op stond. Bij de tas lag een vuursteen, een vuurkets, die werd gebruikt bij het afschieten van het geweer. Hoewel de soldaat voor het Russische leger vocht, kwam hij uit Litouwen, dat op dat moment tot het Russische Rijk behoorde.⁷⁵

⁷³ Misset 2010; Bremer 1999.

⁷⁴ Groote Keeten: Poulus 2013; Hargen: Dautzenberg in voorbereiding; Castricum: Nyst 2013; Bergen aan Zee: provincie in voorbereiding.

⁷⁵ Nyst 2013; Salomons 2013.

Linie van Beverwijk⁷⁶

Na afloop van de bloedige strijd van 1799 werd in 1800 een verdedigingslinie aangelegd. Dit gebeurde op bevel van de Bataafse kolonel Cornelis Kraijenhoff (1758-1840) en in opdracht van de Franse dictator en latere keizer Napoleon. Doel was te voorkomen dat er nogmaals een invasie plaats zou kunnen vinden. De verdedigingslinie kwam te liggen daar waar toen 'Holland op z'n smalst was', in de paar kilometer brede duinstrook tussen de Noordzeekust ter hoogte van Wijk aan Zee en het toenmalige Wijkmeer bij Beverwijk. Ten oosten van het Wijkmeer kon men het land onder water laten lopen ter verdediging van Amsterdam. In de kuststrook ten westen van het Wijkmeer kon dit vanwege de daar aanwezige duinen niet. Daarom werd hier de linie aangelegd. Mocht er een nieuwe invasiemacht landen, dan kon men verhinderen dat optrekkende troepen via de noordelijke kuststrook Amsterdam zouden bereiken.

Het ontwerp voor de verdedigingslinie bestond uit zo'n 36 aarden verdedigingswerken die samen de 'Linie van Beverwijk' vormden. Hoeveel van deze geplande aardwerken ook echt zijn gerealiseerd, is niet helemaal duidelijk; vermoedelijk zijn het er 26. De aardwerken hadden een halve-maانvorm en werden *lunetten* genoemd, afgeleid van het Franse woord voor maan '*lune*'.

De lunetten lagen in een dubbele rij, een noordelijke en een zuidelijke, en versprongen ten opzichte van elkaar. Omdat er werd gerekend op een invasie vanuit zee en een opmars vanuit het noorden, waren de noordelijkst gelegen lunetten het grootst. Ze hadden een flank en een gracht. De lunetten in de zuidelijke rij hadden geen flank met gracht en waren kleiner. Op de lunetten kon men kanonnen en ander geschut plaatsen. Behalve de aardwerken, omvatte de linie ook nog kruitmagazijnen, kleine veldschansen en wachtloodsen. De Linie van Beverwijk is in 1811 door keizer Napoleon persoonlijk geïnspecteerd tijdens zijn reis door Nederland.

De invasie waartegen de linie is opgericht heeft nooit plaatsgevonden. Wel heeft de militaire linie later in de tijd nogmaals dienst gedaan. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bracht de Duitse bezetter mitrailleursnesten op de lunetten aan. Ook werden er extra loopgraven aangelegd.

Het overgrote deel van de lunetten is inmiddels verdwenen, onder woonwijken en het Hoogoverterrein. Maar ondergronds zullen de dieper gelegen sporen van de lunetten er ongetwijfeld nog zijn. Daarom zijn de gebieden waar volgens het beschikbare kaartmateriaal lunetten aanwezig waren, nu aangemerkt als archeologisch waardevolle gebieden.

Acht lunetten zijn bovengronds nog redelijk tot goed bewaard gebleven. Hierop en hierbij zijn de sporen van het hergebruik in de Tweede Wereldoorlog soms ook nog terug te vinden. De vijf best bewaard gebleven lunetten zijn een beschermd rijksmonument. Net zoals de gedenkzuil in de vorm van een obelisk die bij lunet nummer 14 werd geplaatst. Hierop staat het jaartal 1800 en de Latijnse spreuk "*Si vis pacem, para bellum*" oftewel "Als je vrede wilt, bereid je dan voor op de oorlog."

WO2, Atlantikwall⁷⁷

Restanten uit de Tweede Wereldoorlog zijn in het hele duingebied aanwezig. Ze zijn geregeld pompeus in het landschap zichtbaar, zoals bunkers, maar soms ook subtiel, zoals wegversperringsblokken die zijn hergebruikt als wegbewijzing. Het zijn overblijfselen van de Atlantikwall, de verdedigingslinie die de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft aangelegd en die van Noorwegen tot de Spaanse grens liep. Dit was geen aaneengesloten muur, maar een aaneenschakeling van bunkers, antitankmuren en -grachten, geschutopstellingen, versperringen en mijnenvelden. In Nederland zijn in deze periode ruim 20.000 militaire bouwwerken gebouwd.

De aanleg van de Atlantikwall had grote gevolgen voor de bewoners van het duin- en kustgebied. De Duitsers wilden zo min mogelijk burgers in het *Sperrgebiet*, waardoor velen hun huizen moesten verlaten. Voor de bouw van de Atlantikwall werd de kuststrook variërend van 100 meter tot enkele kilometers ontruimd, vooral bij belangrijke havenplaatsen zoals IJmuiden. Later wilden de Duitse bezetters vrij schootsveld en moesten de woningen aan de strandboulevard en direct erachter het ontgelden. Zo zijn hele dorpen en wijken gesloopt.

⁷⁶ Met dank aan Boudewijn Voormolen, adviseur archeologie NMF.

⁷⁷ Met dank aan Peter Saal, adviseur erfgoed en publiek NMF.

Enkele plaatsen werden enorm versterkt, zoals IJmuiden en de IJmond. Bij Festung IJmuiden werden talloze bunkers gebouwd, deels voor de Duitse torpedoboten die gestationeerd werden in grote bunkers, en bij Wijk aan Zee werd een kustbatterij geplaatst. Honderden bouwwerken waren te vinden bij Schoorl en Bergen, die deel uitmaakten van de steunpuntgroep Schoorl, en bij Egmond aan Zee, Egmond Binnen en Castricum, die onderdeel waren van de steunpuntgroep Castricum.

Alle direct aan de kustlijn gelegen bunkers zijn in de naoorlogse periode verdwenen, veelal gesloopt, soms verzonken. Een deel van de militaire bouwwerken is vandaag de dag nog aanwezig, een groot deel inmiddels ondergronds. Hier volgt per gebied een meer gedetailleerde beschrijving:

Bergen

In het duingebied van de gemeente Bergen zijn in deze periode ca. 1000 (permanente) militaire bouwwerken gebouwd. Verreweg de meeste zijn als *verstärkt Feldmässig* (vF scherfrij) uitgevoerd.

Interessante complexen zijn: de *Elektra Sonne Anlage* in de Groeterpolder, de *Höckerhindernisse* onderaan de dijk bij Camperduin, de restanten van de *Seezielbatterie* Camperduin die in het duingebied onder het zand liggen, de bunkers behorende bij de *Funk Sende Anlage Bernhard* op het hoge duin bij Schoorl, de geclusterde bouwwerken op het Vliegveld Bergen, het fundament van de V1 installatie bij het Oude Hof, de antitankmuur aan de rand van de Bergermeer en de laatste resten *Höckerhindernisse* bij Egmond aan den Hoef.

Castricum

In Castricum/Bakkum zijn nog interessante onderdelen van het landfront aanwezig: een restant van de tankgracht aan de Bleumerweg en delen van de antitankmuur langs de duinrand achter het station van Castricum. In het duingebied van Bakkum hebben twee Elephant peilinstallaties gestaan. De torens hiervan zijn na de oorlog afgebroken, maar het valt niet uit te sluiten dat onder het zand nog de betonnen onderbouw aanwezig is en/of de beddingen voor de luchtafweer kanonnen.

Ook zijn in het duingebied betonnen platen aanwezig die de enige getuigen vormen van de hier geplande lanceerinrichtingen voor V1-raketten. Deze lanceerinstallaties waren voorzien maar uiteindelijk nooit geplaatst omdat de ligging toch strategisch ongunstig werd geacht door het Duitse leger.

Een ander fenomeen in de Castricumse duinen is de zogenaamde Kunstbunker. Deze bunker werd gebouwd door het Nederlandse leger met als doel belangrijke kunstschaten in te bewaren die hier de oorlog konden doorstaan. Zo lag er onder andere de (opgerolde) Nachtwacht in opgeslagen. Hoewel de Duitsers de ze locatie kenden, lieten ze de kunstschaten tijdens de bezetting ongemoeid. Ze verkeerden in de veronderstelling de oorlog te zullen winnen en hadden er geen belang bij de kunstwerken in gevaar te brengen tijdens de krijgshandelingen.

Wijk aan Zee/IJmond

Het duingebied van de IJmond is interessant omdat hier nog de resten aanwezig zijn van de talloze bunkers die binnen de Festung IJmuiden zijn gebouwd. Bij Wijk aan Zee zijn dit de kustbatterij en de Bunker voor *Mammut radar* (V 143) van de *Luftwaffe* met enkele omliggende bunkers. Bij alle militaire bouwwerken zijn in het verleden grenspalen gezet. Toen in de jaren 1960 de verdedigingswerken hun status verloren, zijn veel van deze grenspalen verdwenen. Bij Wijk aan Zee staan er echter nog een aantal, bij Lunetten en in het bos.

Wat missen we, wat willen we nog weten?

Het huidige hoofdstuk toont een grote variëteit in gevonden vindplaatsen uit het verleden, vanaf de bronstijd tot en met de nieuwe tijd. In hoofdstuk 7 worden enkele bijzondere vondsten gepresenteerd, slechts een greep van alles wat gevonden is. Zo bezien lijken we al heel veel te hebben gevonden en over ons verleden te weten. Maar juist door bovenstaand overzicht – wat zeker niet allesomvattend is en dit ook niet pretendeert te zijn – wordt duidelijk waar we nog niet veel over weten, welke perioden nauwelijks worden opgegraven of waar verder onderzoek naar gedaan moet worden.

Recentelijk is een inventarisatie gemaakt van het hele duingebied, zowel Noord- als Zuid-Holland, waarbij alle proefsleuvenonderzoeken en opgravingen uitgevoerd in het kader van de Malta-wetgeving zijn bekeken.⁷⁸ Daaruit blijken verschillen tussen de twee provincies wat betreft zwaartepunten van gevonden perioden, maar ook over de

⁷⁸ Van Heeringen en Van der Velde 2017.

diepteligging van archeologische resten. Waar in Katwijk archeologische vindplaatsen 7-8 m –mv bewaard zijn gebleven, lijkt het Jonge Duinzand in de Noord-Hollandse provincie oude nederzettingen minder dik te hebben afgedekt, en komen vroeg-middeleeuwse nederzettingen redelijk snel vrij te liggen na het weghalen van de vegetatie (zie casus Buizerdvlak en toevalsvondsten).

Maar misschien liggen de nederzettingen in het Noordelijk Duingebied nog steeds goed bewaard onder het Jonge Duinzand en hebben we ze nog niet aangetroffen. Uiteindelijk zijn de vele plaatsnamen die uit registers en andere historische bronnen overgeleverd zijn, meestal niet voorzien van een (ook nu nog) duidelijke locatie-aanduiding. Er zijn in de gehele kuststreek vele overeenkomsten geconstateerd zowel in huisplattegronden als aardewerktradities. In perioden zoals de Romeinse tijd waarbij de (Oude) Rijn gedurende enkele eeuwen de noordelijk grens van het Romeinse Rijk vormt, lijkt er sprake van een verschil in ontwikkeling te zijn tussen het noordelijk en zuidelijk duingebied. Hoewel de invloed van de Romeinen zich verder noordelijk uitstrekte dan de Rijn middels middelen politieke en andere contacten, zijn er verschillen tussen noord en zuid in de verdringing van het inheemse aardewerk door bijv. het gedraaide Romeinse aardewerk.

De inventarisatie van de Malta-onderzoeken, in combinatie met de vele oudere publicaties die nu gebruikt zijn van de AWN en voormalige Rijksdienst, geven ons een eerste stap in welke kennis er is, en waar toekomstig onderzoek zich juist op zou moeten richten.

Aan de voet van de strandwallen lagen de stranden en latere strandvlakten. Van deze locaties zijn vrijwel geen sporen bekend. Dit kan deels verklaard worden door de extensieve natuur van de menselijke activiteiten die zich hier heeft afgespeeld. Het kan gaan om seizoensgebonden activiteiten die weinig sporen nalaten zoals eieren en schelpen rapen, vogel- en visvangst. Mochten hier al structuren voor worden opgericht, denk bijv. aan tijdelijke onderkomens of verwerkingsplaatsen voor de gevangen vis, schelpen en vogels, dan zullen die in de meeste gevallen weinig sporen hebben nagelaten. Ondiepgefundeerde bouwsels, visinstallaties (fuiken en weersystemen), haardkuilen die op of aan het strand vervolgens weer blootstonden aan de erosieve werking van zand, zee en wind. Ook scheepvaart zal weinig sporen hebben nagelaten; aanwijzingen voor grote aanlandingsplaatsen ontbreken en het is de vraag of dergelijke locaties zijn hadden in het steeds wisselende kustlandschap. Hooguit kunnen hier toevalsvondsten worden aangetroffen die met dergelijke activiteiten samenhangen. Op dit moment ontbreken de technische mogelijkheden om dergelijke, vaak diepgelegen, puntlocaties in kaart te brengen of te voorspellen. Mochten er echter aanwijzingen op de voormalige strandvlakten naar voren komen tijdens (voor)onderzoeken, dan dienen die hoge prioriteit te krijgen binnen het archeologische onderzoek vanwege hun zeldzaamheid.

Het landschap

Hoewel in algemene zin de ontwikkeling van het duinlandschap de afgelopen jaren steeds beter in kaart is gebracht, kan hier nog veel kenniswinst worden behaald. Kennis van de duinarchitectuur is hierbij van groot belang voor zowel het kunnen lokaliseren als het interpreteren van vindplaatsen. Onder andere door de resultaten van archeologische booronderzoeken te gebruiken voor regionale reconstructies. Hiervoor zal wel initiatief vanuit de gemeente moeten komen, omdat dit synthetiserend onderzoek betreft dat de AMZ-cyclus overstijgt.

Voor het Noordelijk Duingebied zijn de afgelopen jaren paleogeografische reconstructies gemaakt, met name bij Castricum en Heemskerk (en het Oer-IJ).⁷⁹ Ook zijn bij onderzoeken in Bergen regelmatig veenlagen gedateerd. Het ontbreekt hier echter aan een vooropgezet dateringsprogramma.

Voor het hele duingebied kan de verbreiding en intactheid van veen- en duinzandlagen in kaart worden gebracht, door middel van ¹⁴C- en OSL-onderzoek. Voor regionale landschapsreconstructies is pollenonderzoek aan veenprofielen nodig. Dit soort onderzoek kan worden opgenomen in de Programma's van Eisen.⁸⁰

⁷⁹ Vos & De Koning 2010

⁸⁰ Van Heeringen en Van der Velde 2017.

Prehistorie

Bij Velsen-zuid zijn meerdere vindplaatsen uit de bronstijd onderzocht, al lieten de omstandigheden het niet altijd toe de volledige vindplaats op te graven. Binnen het Noordelijk Duingebied zijn dergelijke omvangrijke onderzoeken niet voorhanden. Het binnenduinrandgebied, en het verder gelegen oudere strandwallenlandschap van o.a. Heiloo zijn dergelijke onderzoeken wel uitgevoerd hoewel ook hier vaak door de beperkingen van het Malta-onderzoek de verbinding tussen nederzetting en akkerareaal, en de deels rituele inrichting van het landschap moeilijk te achterhalen is. Op veel gebieden is kenniswinst te behalen, zowel in huistypologie, verschillende categorieën vondstmateriaal, erfinrichting als dodenbestel en rituele inrichting van het landschap. Door de wisselende bodemomstandigheden binnen het duingebied kan er sprake zijn van goede condities voor organisch materiaal. De onderzoeken in Heiloo laten zien dat het betrekken van oudere vondstmeldingen en onderzoeken in de uitwerking van Malta-onderzoek extra kenniswinst oplevert⁸¹. Dit is echter binnen het normale archeologisch bestel geen randvoorwaarde voor de standaardrapportage van het onderzoek

Late ijzertijd en Romeinse tijd

In het Noordelijk Duingebied zijn uit de late ijzertijd en inheems-Romeinse tijd verschillende vondsten en enkele nederzettingen aangetroffen.

Afgedankte boerderijgebouwen worden gebruikt om waterputten en wateropslag in te realiseren (zie casestudy pottenstapels). Aanwijzingen voor veeteelt zijn zowel aan de hand van de stalboxen in de boerderijen als het aangetroffen botmateriaal te achterhalen.

Het Romeinse fort van Velsen is een unieke vindplaats; Als meest noordelijke post van het Romeinse rijk op het vasteland van Europa, neemt Velsen een bijzondere plaats in, in de geschiedenis van de Romeinen in Nederland en op internationaal gebied. Het terrein van Velsen-Hoogovens bevat ook enkele inheems-Romeinse boerderijen; de rest van het duingebied is echter een stuk minder 'rijk' aan Romeinse vindplaatsen, hoewel een enkele keer wat materiaal wordt aangetroffen dat dateert uit de 1^e eeuw n.Chr. Alleen in de midden-Romeinse tijd (einde 1^e eeuw en de 2^e eeuw) zijn er enkele vindplaatsen, maar de vroege en late Romeinse tijd kent nauwelijks tot geen sporen van bewoning in het duingebied. Daarbuiten in het gebied ten noorden van Velsen, zien we wel vindplaatsen uit die periode, in het Oer-IJ gebied, rond Castricum, Schagen maar ook op Texel.

Een vraag die door enkele onderzoekers van het Noord- en Zuid-Hollandse duingebied wordt gesteld, is of er een verklaring te vinden is met het contrast tussen het duingebied in West-Nederland, en de regio's van Midden- en Oost-Nederland waar juist een groei in nederzettingen in deze periode is. Hebben we de nederzettingen simpelweg nog niet gevonden, is het landschap te nat in deze periode, of spelen politiek-culturele factoren een rol?⁸²

Middeleeuwen

De vroege middeleeuwen lijken een drukke bewoningsperiode te zijn geweest in het duingebied. De opgravingen van Groot Olmen tonen de prachtige sporen van enkele eeuwen bewoning op deze locatie. Losse vondsten, zowel in het Noordelijk als Zuidelijk Duingebied, tonen aan dat er (veel) meer nederzettingen zijn geweest.

Het grafbestel, de omgang met de doden, is ook in de vroege middeleeuwen niet goed bekend. Pas als de kerkhoven in gebruik worden genomen in de late middeleeuwen, worden graven archeologisch zichtbaar.

Het is ook de tijd van de zandverstuivingen, waardoor bewoning niet mogelijk is gedurende korte en lange perioden in de duinen. Bewoning trekt naar de binnenduinrand, de strandwal en het veengebied. Dorpen worden gevormd. Over de dorpskernen is ook nog veel onbekend, ook in relatie tot het landschap en de opkomende steden. Er is nog weinig bekend over de inrichting van huisplaatsen en de gebouwen zelf. Een structurele samenwerking tussen archeologen en historisch geografen zal een belangrijke meerwaarde zijn.⁸³

Late middeleeuwen en nieuwe tijd

Door historische bronnen en kaarten weten we veel over de middeleeuwen en nieuwe tijd. Deze bronnen richten zich echter veelal op de steden. Het platteland en de relatie met de stad kunnen veel meer worden onderzocht. Middeleeuwse en nieuwe tijd erven, molens, buitenplaatsen en verdedigingswerken worden vaak niet volledig opgegraven, terwijl hier nog veel kennis te verzamelen is.⁸⁴

⁸¹ Onderzoeken Heiloo-Zuiderloo en Heiloo-Maalw ater.

⁸² Van Heeringen en Van der Velde 2017.

⁸³ Van Heeringen en Van der Velde 2017.

⁸⁴ Van Heeringen en Van der Velde 2017.

De interesse in resten uit de Tweede Wereldoorlog is flink toegenomen. Zowel bij de nog zichtbare bouwwerken bovengronds, als bij de archeologische resten ondergronds. Waar tijdens opgravingen in het verleden dit werd afgedaan als 'te jong', worden deze sporen nu zorgvuldig tijdens opgravingen gedocumenteerd.

Gemeentelijke synthese of onderzoeksagenda

In het huidige verguningsverleningsproces en de 'bijbehorende' AMZ-cyclus, worden voor vele kleine plangebieden onderzoeken uitgevoerd. Er wordt hierbij vooral op de archeologische verwachting gelet en op basis hiervan wordt beoordeeld of vervolgonderzoek wel of niet nodig is. Een overkoepelende synthese binnen een gebied of gemeente ontbreekt vaak. Dit is een onderwerp dat actief bij de gemeenten op de agenda moet komen te staan. Door actuele waarden- en verwachtingskaarten te hebben, of door een onderzoeksagenda op te stellen, kan doelgericht onderzoek uit worden gevoerd. In een onderzoeksagenda staan de belangrijke archeologische thema's voor de regio/gemeente, de kennislacunes en onderzoeksvragen. De onderzoeksvragen kunnen worden opgenomen in de Programma's van Eisen zodat dit onder de aandacht wordt gebracht bij de archeologische veldonderzoeken binnen de AMZ-cyclus. Er kan een gericht bemonsteringsprogramma worden uitgevoerd om de kennislacunes binnen de gemeente in te vullen. Ook is de verwachting dat uiteindelijk gekozen kan worden om in een bepaald gebied geen onderzoek uit te laten voeren, omdat hier de vragen over het verleden al beantwoord zijn. Ook kan de gemeente jaarlijks een budget reserveren ter ondersteuning van archeologische onderzoeken, in te zetten bij projecten waar juist veel kenniswinst te behalen is. Of juist in gebieden waar we weinig weten en extra of aanvullend onderzoek nodig is voor kenniswinst, ook als het archeologiebeleid of het vooronderzoek misschien geen onderzoek vereist. Voor het duingebied hebben de gemeenten Velsen en Haarlem een onderzoeksagenda. Bij Velsen is deze opgebouwd uit een vijftal thema's, die ook worden ingezet voor de beleving van het archeologische erfgoed.⁸⁵ De (voorlopige) onderzoeksagenda van de gemeente Haarlem is in perioden ingedeeld, waarbinnen de onderverdeling 'landschap' en 'bewoning' is gemaakt en de thema's zijn geformuleerd waarin de uitgangspunten van de onderzoeksagenda staan beschreven.⁸⁶ In beide onderzoeksagenda's zijn geen specifieke onderzoeksvragen opgenomen.

⁸⁵ Gemeente Velsen, 2017.

⁸⁶ Gemeente Haarlem, 2009.

6. Kennis van de archeologie in de regio Noordelijk Duingebied

Het duingebied is al vanaf het laat neolithicum een interessant gebied voor mensen om zich te vestigen. Uit deze periode, en uit de vroege bronstijd, zijn vooral sporen van landbewerking bekend. In de midden bronstijd wordt de bewoning intensiever en ook plaats-vaster. De nederzettingen bestaan uit driebeukige huisplattegronden met huisgreppels, die soms meerdere malen zijn gerepareerd. Niet ver buiten de nederzetting werden de doden begraven. Greppels werden aangelegd voor waterafvoer en als vee-omheining. Akkers lagen ook bij de nederzettingen en weidegronden juist iets verder in de strandvlakten en duinkommen. In de late bronstijd zet de bewoning zich op soortgelijke wijze, maar op kleinere schaal door.

IJzertijdsporen worden geregeld aangetroffen op vindplaatsen waar in de bronstijd ook al menselijke activiteiten waren, al ontbreekt het grotendeels aan grafvelden uit deze periode. Dit laatste geldt ook voor de Romeinse tijd. De vraag is hoe men toen omging met de doden. Zijn ze wel begraven of gecremeerd, maar zijn ze nooit ontdekt in jongere tijden? Of ging men anders om met de doden, bijvoorbeeld door excarnatie. Dit houdt in dat een overledene in de buitenlucht werd gelegd, en dat het lichaam daarbij langzaam verging. Er zullen dan vandaag de dag archeologisch geen sporen meer zijn terug te vinden.

Velsen blijkt in de Romeinse tijd een uitstekende vestigingsplek te zijn voor het Romeinse leger, bij de monding van het Oer-IJ en in een goed bewoond duingebied. Dit geldt nog steeds in de vroege middeleeuwen, wanneer ook de Friese elite zich er vestigt.

Bewoningssporen uit de laat Romeinse tijd zijn niet veel teruggevonden. Aan het einde van de 5^e eeuw en in de 6^e eeuw zijn er hier en daar sporen die duiden op bewoning en activiteiten in het duingebied. Dit neemt vervolgens toe in de 7^e en 8^e eeuw, waar Groot Olmen een mooi voorbeeld van is.

Uiteindelijk worden veel nederzettingen verlaten als het duingebied onbewoonbaar wordt door zandverstuivingen. Nieuwe woonplaatsen worden gesticht op de binnenduintrand en de strandwallen, en hierachter wordt het veengebied vanaf de 10^e eeuw ontgonnen.

Handelsroutes zijn door archeologisch onderzoek (deels) te herleiden, door de herkomst van het vondstmateriaal te herleiden. Dit geldt voor bijv. het metaal maar ook voor barnsteen in de prehistorie, aardewerk, voedselgewassen en gedomesticeerde dieren en heel veel meer in de Romeinse tijd (introductie van de kip door de Romeinen), en dit zal verder toenemen in de middeleeuwen. Al blijft er vaak wel een component lokaal gemaakt aardewerk ook in gebruik (de zogenaamde kogelpotten, van handgevormd aardewerk). Import aardewerken potten komen regelmatig uit het Rijnland of Friesland. De Frankische invloed neemt toe later in de middeleeuwen, tot het graafschap Holland zich uitbreidt.

De opkomst van de steden is een nieuw fenomeen in de late middeleeuwen en nieuwe tijd. Hoewel eerst kleinschalig, vindt gaandeweg een verandering plaats in de verhouding tussen de steden en dorpen. Waar eerst iedereen voor zijn eigen voorraad zorgde, vindt de ontwikkeling plaats dat de dorpen/het platteland voor de stad gaat produceren.

Het duingebied is natuurlijk niet los te denken van de Noordzee. De golfslag op het strand zorgt ervoor dat zandkorrels worden neergelegd, of juist worden meegenomen. Zo is er altijd beweging in de kustlijn. In de middeleeuwen en daarvoor was dit sterker dan tegenwoordig, omdat de mens de kustlijn nu probeert te controleren, bijvoorbeeld door zandsuppletie of het aanbrengen van een kustwering.

De huidige kuststrook bevindt zich momenteel oostelijker dan enkele eeuwen geleden, als gevolg van de zeespiegelstijging (zie ook afb. 6.6). Daardoor zijn oude landschappen verdrongen en kunnen oude bewoningslagen onder het huidige strand aanwezig zijn.⁸⁷ Door menselijke handelen maar ook door zee- en winderosie kunnen deze oude bewoningslagen vrij komen te liggen of worden aangetast.

De duinen zijn door de eeuwen heen door mens en natuur veranderd. In hoofdstuk 5 wordt de vorming van de Oude en Jonge Duinen beschreven, een natuurlijk proces. De wind had vrij spel, en de duinen 'verplaatsten' zich

⁸⁷ Hakvoort 2012.

door het gebied. Om dit te controleren werden helmgras en naaldbomen geplant, zodat de duinen meer plaatsvast werden. De laatste jaren vindt echter een tegengestelde ontwikkeling plaats: helmgras en bomen worden verwijderd, zodat het duinzand weer vrij gaat stuiven. En juist hierbij kunnen archeologische resten vrij komen te liggen.

Bedreigingen voor de archeologie in de Duinen

In het Duingebied zijn veel vondsten vaak onverwacht aan het licht gekomen als gevolg van natuurlijke processen of menselijk ingrijpen.

Processen zoals natuurontwikkeling als ook uitdroging als gevolg van klimaatverandering, kunnen verstuing van duinzand tot gevolg hebben. Hierdoor kunnen sporen verdwijnen en vondsten bloot komen te liggen. Waar duinen (deels) verdwijnen, kunnen de hierbij vrijgekomen vondsten zich als het ware binnen 1 laag verzamelen. Verschillende perioden komen hierbij door elkaar te liggen aan het oppervlak.

Uitloging van het duin als gevolg van oxidatie betekent het verdwijnen van sporen en kwetsbaar vondstmateriaal.

In het verleden werden de duinen afgegraven en werd het duinzand gebruikt voor bouwprojecten zoals spoorlijnen en woonwijken. Woorden als 'Zanderij' wijzen op een dergelijke activiteit in het verleden. Een dergelijke (kleinschalige) Zanderij komt voor aan de westkant van Castricum en Bakkum; het zand hiervan werd gebruikt voor de tuinbouw. Het zand van de nabijgelegen Papenberg is juist voor een groot project ingezet: de aanleg van de spoorlijn Den Helder – Amsterdam. Dergelijke afzandingen kunnen vindplaatsen uit het verleden hebben verstoord of geheel vernietigd.

De binnenduinstrand was een geliefde locatie voor bewoning en landbewerking. Deze activiteiten kunnen tot enige diepte voor verstoring hebben gezorgd. Daarnaast kunnen ook door de bebouwing met woningen die vanaf midden 19^e eeuw plaatsvond, archeologische sporen en vondsten hebben vernietigd.

Voor de bloembollenteelt is juist het diepere kalkloze zand zeer geschikt. Door (diep te) ploegen of (driesteeks) diepdelfen kan dit omhoog worden gehaald. De eventueel aanwezige archeologische lagen worden hierbij geheel gegraven. Archeologisch vondstmateriaal kan in de bouwvoor worden teruggevoerd. Wanneer op deze locaties sprake was van meerdere perioden, kan vondstmateriaal van verschillende bewoningsfasen en – perioden door elkaar worden aangetroffen. Door het aanwezige reliëf in de ondergrond kan de omzette diepte voor de bollenteelt zelfs binnen een perceel variabel zijn.

Hierdoor is het niet mogelijk om zonder voorafgaand veldonderzoek (boren, proefgaten of kleine sleuven) een gebied waar in het verleden bloembollen zijn geteeld, te omschrijven als geheel verstoord zonder kans op archeologie, zeker indien hier door (amateur-)archeologische vondsten zijn gedaan die kunnen wijzen op vroegere bewoning en benutting. Hoewel het gebruik als teeltgebied zeker sporen kan hebben verstoord, is het zeker mogelijk dat er nog archeologische resten en dieper liggende sporen worden aangetroffen. Een uitspraak hierover is pas mogelijk na vooronderzoek waarbij ook de (oude en huidige) gebruiker wordt bevraagd op landgebruik en eventuele door henzelf opgemerkte fenomenen in het landschap.

6.1 Bewoningsresten op het strand van Schoorl.

Het vrij komen te liggen van archeologische resten veroorzaakt door de natuur zelf, kan goed worden geïllustreerd met de vondsten die de afgelopen 60 jaar bij Schoorl gedaan zijn.

Het gestapeld landschap bij Schoorl⁸⁸

De als eerste bewaard gebleven strandwallen dragen vanzelfsprekend ook de oudste bewonings- en gebruikssporen. Ter hoogte van Bergen-Schoorl levert dat een uitzonderlijke situatie op omdat hier de bundeling

⁸⁸ Tekst uit Bosman & Alders 2017.

van oudste kustlijnen ongeveer oostwest is georiënteerd en zich onder de huidige (jonge) duinen door uitstrekt tot aan de huidige Noordzeekust. Dit in tegenstelling tot de andere delen van de Hollandse strandwallen - gordel. Hier strekken de oude kustlijnen zich globaal ietwat gekromd zuidwest-noordnoordoost met de holle zijde westwaarts, min of meer parallel aan de huidige kust. Die kustlijnen bevinden zich inmiddels tot tien kilometer ver van zee en raakten niet onder de Jonge Duinen bedolven.

De gekromde strandwallen bij Bergen-Schoorl vallen, onder de veelzeggende geologische noemer 'haakwallen', samen met de noordoever van het Zeegat van Bergen. Hun vorm dankend aan de 'zandhonger' van de landinwaarts gebogen monding van het getijdengebied dat West-Friesland zou worden. Deze grofweg oostwest oriëntatie is echter in de eerste plaats te danken aan de ligging op de zuidelijke flank van het oorspronkelijk onderliggende zandlichaam dat als een relatief 'hoog' restte uit de IJstijd. Hierdoor boog de kustlijn oorspronkelijk met een royale kromming op meerdere kilometers van de huidige kust noordwaarts. De eerste vorming van de kustlijn zoals bewaard nabij het huidige Bergen vindt al plaats in het Neolithicum, ruim vóór 3000 jaar v.C hr. In theorie houdt dit in dat erop sporen van heel vroege, en zelfs pionierende groepen uit de late steentijd kunnen worden aangetroffen. Sporen van zulke oude culturen kunnen tot meer dan 2 m onder huidig zeeniveau voorkomen; in dat geval uiteraard voor verstuiwen dus geen zorg.

Gaandeweg breidden ook de Bergense haakwallen zich zeewaarts uit terwijl tegelijk de dynamiek van het zeegat afnam. Het gevolg was dat het gehele getijdenareaal tegen het einde van de Midden Bronstijd rond 1100 v.C. van de zee afgesloten raakte. Het complex van strandwallen met bijbehorende Oude Duinafzettingen was inmiddels meerdere kilometers breed. Daarin ook begrepen de voor de archeologie zo indicatieve bodems, begroeiingsniveaus en veenlagen. Deze afmetingen waren voldoende voor een opbolling van het grondwater van vier tot meer dan zes meter. Onder de duinen westelijk van Bergen haalt het archeologisch vaak van belang zijn de Oud-Duinoppervlak dan ook een hoogte van zes tot zeven meter boven NAP. Zowel aan de huidige kust als onder Bergen wordt ter hoogte van de strandwallen echter een maximale hoogte van rond drie meter bereikt.

Aan de binnenzijde van deze ooit bescherming biedende boog van voormalige kustlijnen worden eveneens archeologische vondsten gedaan. Dit is dus noordelijk van het eigenlijke strandwalcomplex. Op talrijke plaatsen langs de huidige zeereep van de Schoorlse Duinen treden daar zowel veenlagen als onder eveneens vochtige tot natte omstandigheden gevormde bodems en akkerlagen aan het licht. De oudste vindplaatsen die hier boven huidig zeeniveau kunnen worden aangetroffen zijn sites uit de bronstijd en vroege ijzertijd die rond en kort boven de huidige hoogwaterlijn gespaard zijn gebleven. Ligt de top Oud Duin (én dus basis Jonge Duinafzettingen) ter hoogte van het Buizerdvlak/Pirolavak - inclusief archeologische laag - op circa 2,7 m +NAP, in noordelijke richting klimt dit niveau dus tot rond 6m NAP.

Vondsten gedaan in de jaren '50

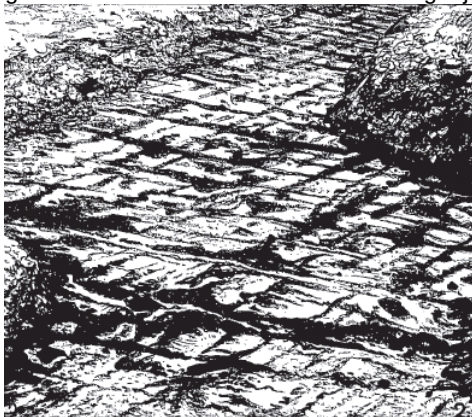
Door een stormvloed in 1953 werden op het strand bij Schoorl in 1954 op drie plaatsen meerdere cultuurlagen aangetroffen door A. Schermer, die enkele verslagen optekende in de Westerheem.⁸⁹ Na de stormvloed zorgde zandverstuiving voor een verlaging van het oppervlak. Hierdoor werden de cultuurlagen zichtbaar en konden ze worden gedocumenteerd.

⁸⁹ Schermer 1957 en 1964 I, II en III, bron voor het huidige verslag.

Afb. 6.1. Locaties van de vindplaatsen op het strand bij Schoorl. Bron: Schermer 1964, fig. 4

Bij de meest noordelijke locatie 'I: 800m zuid van strandpaal 26' werden twee cultuurlagen door een stuifzandpakket van ca. 30cm van elkaar gescheiden. Het onderste pakket bevond zich op een diepte van 1,8-2,0m +NAP en was 10 tot 12 cm dik. In het pakket zijn ploegsporen aangetroffen (afb. 6.2), veroorzaakt door een haakploeg. Na het gebruik voor landbouw is dit niveau mogelijk betreden door dieren.

Afb. 6.2. Ploegsporen op het strand bij Schoorl, vindplaats I. Bron: Schermer 1957, plaat V2

Op de tweede locatie werden enkele paalkuilen aangetroffen, waaruit echter geen structuur kon worden herleid. De cultuurlaag werd hier op een diepte van 2,09 tot 2,35m +NAP aangetroffen en er werd relatief veel aardewerk gevonden. Op de derde locatie werd alleen een cultuurlaag aangetroffen, zonder sporen erin. Hier werd ook minder aardewerk verzameld dan op de tweede locatie.

Het aardewerk dat de heer Schermer op de locaties verzamelde, plaatste hij in zeven groepen om zo het onderlinge verschil aan te duiden en tot een goede datering te komen. Daarbij lette hij op de kleur, de magering⁹⁰ en versiering. Uiteindelijk dateert hij de vindplaatsen tussen 900 en 700 v.Chr., de overgang van de late bronstijd en vroege ijzertijd.

Later onderzoek naar het aardewerk maakte een onderscheid tussen de vindplaatsen II en III. Vindplaats II wordt in de late bronstijd gedateerd (9^e eeuw v.Chr.) en vindplaats III in de vroege ijzertijd (8^e eeuw v.Chr.).⁹¹

⁹⁰ Een extra bestanddeel toegevoegd aan de klei, om voor meer stevigheid te zorgen. Dit kan zijn steengruis, potgruis van ander aardewerk, organisch materiaal zo als stukjes stro).

⁹¹ Hakvoort 2012.

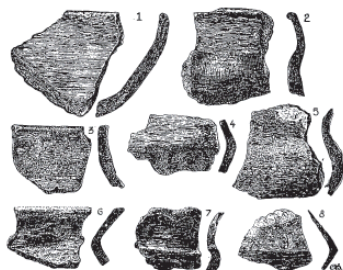

Fig. 6. Scherven van groep 1; glad donker aardewerk (1:5).

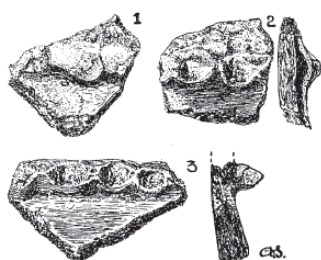
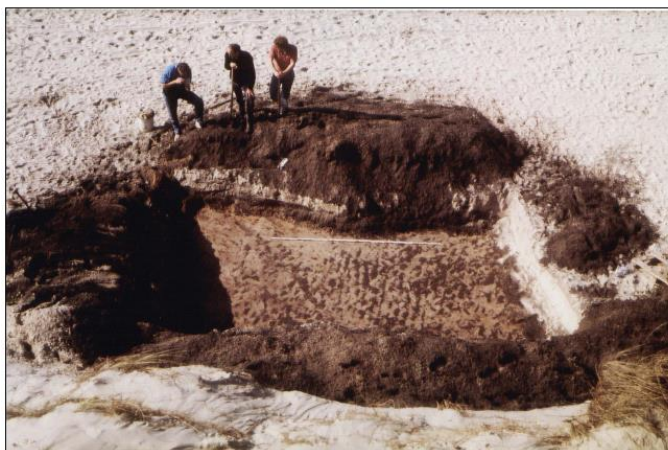

Fig. 7. De stuifhanden van groep 2 (waars gr.).

Afb. 6.3. Aardewerk gevonden op het strand bij Schoorl, vindplaats II. Bron: Schermer 1964 (II), fig. 6 en 7

Akkers uit de late bronstijd en ijzertijd

Het vrij spoelen of stuiven van archeologische lagen is een blijvend verschijnsel in het duingebied. In 1990 zijn bij strandpaal 27 bij Hargen eveneens akkerlagen aangetroffen. Door amateurarcheologen zijn eergetouwkrassen waargenomen en gefotografeerd. Het aardewerk dat hier verzameld werd, is in de midden tot late ijzertijd gedateerd.⁹²

Afb. 5. Een akkerniveau met een duidelijk patroon van spitsporen op het strand bij Hargen in 1990 (foto F. Diederik).

Afb. 6.4. Akkerlagen op het strand. Bron: AWN Schoorl, F. Diederik

Modern archeologisch onderzoek heeft in 2012 plaatsgevonden, toen een booronderzoek op het strand van Camperduinen Petten is uitgevoerd ter voorbereiding op de kustversterking door middel van zand suppletie. Op het strand zijn geen aanwijzingen aangetroffen voor archeologische resten binnen 1,2m beneden het huidige maaiveld.

⁹² Hakvoort 2012.

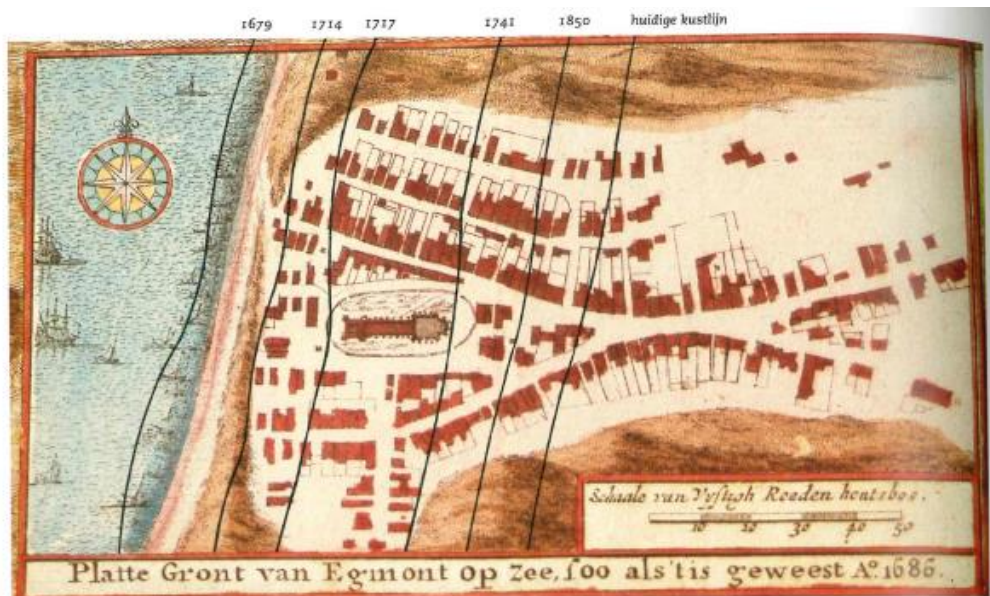
Wel werd een akkerlaag aangetroffen in een geërodeerd deel van het huidige duin, op 5,99m +NAP. Enkele aardewerkscherven die in deze laag werden aangetroffen, konden in de late bronstijd worden gedateerd. Een gutsboring toonde nog meer oude lagen (vegetatiehorizonten) aan in het Oude Duin.⁹³

Afb.6.5. De aangetroffen akkerlaag in de duinen. Bron: Hakvoort 2012, afb. 11 en 12

De zee neemt...

Door de stijging van de zeespiegel verdwenen niet alleen prehistorische woonplaatsen zijn in zee. Ook dorpskernen uit de middeleeuwen of nieuwe tijd zijn inmiddels in zee verdwenen. Dit is goed zichtbaar op onderstaande afbeelding, waar te zien is dat een deel van het oorspronkelijke dorp Egmond aan Zee in zee is verdwenen.

Afb. 6.6. Kustafslag bij Egmond aan zee heeft een groot deel van het oorspronkelijke dorp doen verdwijnen. Bron: Roos 1995, p.146

De zee geeft...

De cultuurlagen die in de loop van de jaren zijn aangetroffen op en bij het strand van Schoorl, maken duidelijk dat dit gebied in de late bronstijd en ijzertijd een geschikte woonplaats was. Uit verschillende perioden zijn bewoningssporen bekend. Hoewel een structuur of woonhuis ontbreekt, zal deze zich in de buurt hebben bevonden. Onbekend is of dit dieper in het duingebied is (aan de oostkant), of dat het al is 'opgeruimd' door zee (aan de westkant).

⁹³ Hakvoort 2012.

Het verschil in hoogteligging van de vindplaatsen verschilt sterk, van ca. 2m +NAP tot 6m +NAP. Gezien het duinreliëf is het niet ondenkbaar dat de aangetroffen cultuurlagen tot hetzelfde pakket hebben behoord. De datering van het aardewerk van vindplaats II van A. Schermer en dat gevonden in 2012 door Hollandia, is gelijk. De locaties liggen enkele honderden meters uit elkaar, wat een groot akkercomplex zou betekenen.⁹⁴

6.2 Casestudy Buizerdvlak: van woonplaats naar rustgebied

Buizerdvlak is een rustgebied in het grensgebied van het Noordhollands Duinreservaat in Bergen en Boswachterij Schoorl. In 2010 is hier een loopduin van ca. 5ha gereactiveerd: de vegetatie en een deel van het dennenbos werden verwijderd. Hierdoor kon het duin gaan stuiven, tot de grondwaterstand.

Voorafgaand aan deze natuurontwikkeling is archeologisch onderzoek uitgevoerd, maar ook naderhand bleef 'de archeologie' van zich laten horen.

Natuurontwikkeling op Buizerdvlak

Het doel wat PWN in 2010 voor ogen had, is anno 2018 gelukt: het zand verstuift en het duin verplaatst zich. De natuur heeft meer vrij spel, in tegenstelling tot het door de mens vastgelegde duin in het verleden. Aan de top van het duin wordt zand vastgehouden door het hier aanwezige helmgras, waardoor het duin aangroeit.

De belangrijkste factoren voor verstuiving zijn uiteraard de wind en ook de grondwaterstand. Water houdt het zand vast, dus bij een lagere grondwaterstand is er meer los zand om te verstuiven. De extreme kou in de winter van 2018 en tevens de extreme hitte in de zomer van hetzelfde jaar zijn de ideale weersomstandigheden voor verstuiving. De wind bepaalt welke richting het duin op verplaatst en houdt daarbij uiteraard geen rekening met de door mensen aangelegd infrastructuur: het fietspad aan de oostzijde van Buizerdvlak moet regelmatig schoongeveegd worden.

Mozaïekvegetatie

De Schotse Hooglanders die in het gebied lopen, zorgen nu voor de dynamiek in het landschap. Zij zorgen voor stuifplekken en verschraving, door het opentrappen van de bodem en het eten van de vegetatie. Zo blijven alle elementen in het landschap aanwezig, wat zorgt voor een zogenaamde mozaïekvegetatie. Konijnen zijn ook heel belangrijk voor het duinsysteem, en zorgden voorheen voor een mooi ecosysteem. Maar door ziekten is een groot deel van de populatie gestorven. Naast Schotse Hooglanders worden ook exm oorpony's ingezet als 'grote grazers' in het duingebied.⁹⁵

Toevalsvondsten

Binnen de natuurgebieden liggen archeologische vondsten soms aan het oppervlak. Daar horen ook oude menselijke botresten bij. Het is belangrijk dat deze toevalsvondsten (archeologische resten die niet tijdens archeologisch onderzoek worden gevonden), worden gemeld en geregistreerd. De boswachters in de natuurgebieden hebben de afspraak met de provincie dat ze aan professionele archeologen doorgeven wat ze gevonden hebben en waar. Die kunnen dan komen kijken. Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland heeft een duinprotocol ontwikkeld om dit proces inzichtelijker te maken.

⁹⁴ Hakvoort 2012.

⁹⁵ www.pwn.nl.

Afb. 6.7. 'Overstekende duinen'. Bron: Ruud Maas

Afb. 6.8. Schotse Hooglanders bij Buizerdvlak. Bron: L.P. Verniers, NMF

Buizerdvlak door de eeuwen heen – wat de archeologie vertelt over Buizerdvlak

Door het verstuiven van het duinzand zijn in de loop van de tijd archeologische resten vrij komen te liggen. Dit kwam als verrassing, omdat het archeologische booronderzoek in 2009 uitwees dat als het duin zou verstuiven tot

de gemiddelde grondwaterstand (2-2,5m +NAP), de archeologische laag die was aangetroffen op een dieper niveau beschermd zou blijven (1,5-2,0m +NAP).⁹⁶

In 2014 werd de eerste vondst gedaan, een niet meer in verband liggend skelet. Hier is ¹⁴C-onderzoek naar gedaan, waaruit bleek dat de ouderdom gering was: ca. 100 jaar. Begin 20e eeuw is iemand gestorven in het duingebied, waarover verder niets bekend is.⁹⁷

In de jaren erna werden meer archeologische resten aangetroffen. Dat deze zich niet altijd laten 'vangen' in boringen, bleek toen in 2016 én 2018 op enkele locaties archeologisch niveaus (vegetatiehorizont/oud bodemniveau) waren vrij gestoven. Die niveaus werden aangetroffen tussen de ca. 2,7 en 4m +NAP. Op een hoger niveau dus dan tijdens het booronderzoek was aangetoond. Het aangetroffen aardewerk is inheems-Romeins. Ook zijn twee mantelspelden uit de Romeinse tijd gevonden, die in de tweede helft van de 1^e eeuw dateren. In 2016 is de laag onderzocht door middel van coupes, maar bewoningssporen ontbraken. Ook in 2018 zijn geen sporen aangetroffen. Er was dan ook geen aanleiding om deze locatie verder te onderzoeken. Een woonplaats uit de vroeg-Romeinse tijd wordt wel op niet al te grote afstand in de omgeving verwacht, maar deze lijkt vooralsnog goed onder het duinzand bewaard te liggen.

Slagveldarcheologie

Bij Buizerdvlak zijn geen resten uit 1799 gevonden. In de Tweede Wereldoorlog is het gebied wel actief gebruikt. De kustbatterij Bergen was er gelegen, met meerdere bunkers en bijbehorende gebouwen in de duinen. Er is hier weinig gevochten; er vonden hooguit wat beschietingen vanuit vliegtuigen plaats. Wel werd er geoefend op de schietbaan, waardoor veel kogels zijn gevonden. Ter training en vermaak zijn een sintelbaan en voetbalvelden aangelegd. Uit één van de vele afvalkuilen is een trofee van een voetbalwedstrijd gevonden. Uiteraard werden hier ook veel gebruiksvoorwerpen als gasmaskers en brillen verzameld, en stukken van uniformen. Na de oorlog zijn veel bunkers leeggehaald en opgeblazen met mijnen. Hier werd zoveel springstof voor gebruikt, dat het materiaal zeer hoog de lucht in vloog en vervolgens over een groot gebied verspreid raakte.⁹⁸

De samenwerking tussen Natuur en Archeologie

Buizerdvlak is één van de locaties waar door natuurontwikkeling (onbedoeld) archeologische resten vrij zijn komen te liggen. Inmiddels is bij zowel natuurontwikkelaars, archeologen als gemeenten bekend dat een bijkomend effect van het opzettelijk vrij laten stuiven van het duinzand is, dat tot dan toe beschermde archeologische niveaus vrij kunnen komen te liggen.

Dilemma's

Eén dilemma is dat het duingebied zeer groot is en de locaties van de prehistorische en vroegmiddeleeuwse nederzettingen onbekend zijn. Het opsporen van deze vindplaatsen vraagt zeer specialistische archeologische kennis. Met de jaren is gebleken dat archeologisch booronderzoek niet de juiste methode is voor 'opsporen' van archeologische vindplaatsen. Buizerdvlak is hier een goed voorbeeld van. In het booronderzoek is het archeologisch niveau lager waargenomen dan de lagen die jaren later aan het oppervlak vrij zijn komen te liggen. Een logische verklaring hiervoor is het feit dat de duinen glooien. Of het nu gaat om de Oude of de Jonge Duinen, reliëf is van alle tijden. Een aangetoond archeologisch niveau in een boring, kan zich op korte afstand op een dieper of ondieper niveau bevinden.

Een volgend dilemma zijn de tegengestelde belangen van ontgraving. Voor natuurontwikkeling is per beoogd resultaat (verstuiving, verjonging, vernatting) een maximale ontgraving gewenst om dit voor elkaar te krijgen, in combinatie met de aanwezige of gewenste flora en fauna. Wordt er dieper gegraven, zal er een andere plantensoort beter groeien dan de gewenste soort, waar weer andere dieren op af komen. Ook hebben ontgravingen effect op het grondwater en daarmee ook op de planten- en boomsoorten die er groeien.

Archeologische lagen bevinden zich veelal dieper dan het ontgravingsniveau voor natuurontwikkeling. Door (secundaire) gevolgen van de natuurontwikkeling, liggen deze archeologische niveaus echter lang niet altijd goed beschermd (zoals bij verstuiving het geval is).

⁹⁶ Soonius 2009.

⁹⁷ Mondelinge mededeling S. Dautzenberg.

⁹⁸ Mondelinge mededeling C. Prins.

De inzet van bronnering die soms noodzakelijk is voor het uitvoeren van goed archeologisch veldwerk, heeft gevolgen voor de waterstand op de locatie en daarmee voor de flora en fauna.

Samenwerking

Omdat de belangen soms tegenover elkaar staan, is samenwerking tussen natuurontwikkelaars en archeologen juist van essentiële waarde. Niet alleen bij de uitvoering van de werkzaamheden, maar vooral in de ontwikkelingsfase. Dan kunnen plannen nog worden aangepast, of kan de meest geschikte periode in het jaar worden gepland voor gravend onderzoek (lage grondwaterstand zodat bronnering niet nodig is, geen broedseizoen, etc.). Te meer omdat archeologisch booronderzoek niet het gewenste archeologische resultaat voor grote plangebieden oplevert, zal meer gravend onderzoek nodig kunnen zijn. Door goede afstemming, kan voor beide partijen een mooi resultaat worden behaald.

6.3 Aardewerk pottenstapels, een regionaal verschijnsel.

Een bijzonder fenomeen in (Noord-) Kennemerland zijn stapels op elkaar gezette aardewerken potten uit de Romeinse tijd. Hiervan zijn maar enkele voorbeelden bekend. Op het Hoogoventerrein in Velsen zijn er minstens twee gevonden, verder nog op drie plaatsen in Castricum en mogelijk één in Alkmaar. Het gaat dan om drie tot zes op elkaar gestapelde en ingegraven potten. Opvallend is dat de bodems van de potten opzettelijk en vaak zorgvuldig zijn verwijderd, ook van de onderste pot.

De vindplaatsen

In Velsen zijn op het Hoogoventerrein in een inheems-Romeinse nederzetting twee pottenstapels gevonden, in twee huizen. Deze zijn in de jaren-1960 opgegraven door de toenmalige ROB, na de vondst van een inheems-Romeinse boerderij door leden van de AWN Velsen-Hoogovens.

In Castricum hebben leden van de Werkgroep Oud-Castricum bij Rietkamp voor het bouwrijp maken van de grond, onderzoek kunnen doen waarbij een pottenstapel van 3 aardewerkpotten is gevonden. Er is hier geen huisplattegrond gevonden. Wel werd onderin de pottenstapel een kleine, gesteelde voetbeker gevonden. Door dezelfde vereniging is bij de Cieweg (plan Molendijk) een stapel van 6 potten gevonden. Hier waren de bodems er ruwer uitgeslagen gezien de onregelmatige breukranden. Bijzonder bij deze stapel waren de touwresten die bij enkele potten onder de rand en op de buik zijn teruggevonden. Deze pottenstapel lag ook in een huis.

In plangebied Boogaert te Castricum zijn ook twee pottenstapels gevonden; één bij proefsleuvenonderzoek door Hollandia, en nog één bij de vervolgoopgraving door De Steekproef. Eén bestaande uit 4 potten, een andere uit 2. Deze werden echter aan de rand van een nederzettingsterrein aangetroffen, waar weinig andere sporen waren.

Waarvoor zijn de pottenstapels gebruikt?

De vraag is waarvoor de pottenstapels zijn gebruikt. Er zijn twee opties genoemd: als voorraadplaats (droog en koel) en als waterput. De waterput is uiteindelijk de meest aannemelijke functie. Dit komt vooral omdat in Velsen de potten zijn ingegraven tot op een ijzeroerbandje. Dit laat geen water door. Water dat van bovenaf in de pottenstapel wordt gegoten, zal niet onderaan wegsijpelen. In Castricum-Boogaert is de pottenstapel van 4 potten ingegraven tot in het wadzand, waardoor het water kon opwellen in de pottenstapel. Het zand en de wanden van de potten zouden het water voldoende filteren om voor schoon drinkwater te zorgen.

Het probleem van een waterput bij de pottenstapel van Castricum-Rietkamp, is de beperkte diameter van de potten. Zelfs de kleine voetbeker zou met moeite water onder uit de put hebben kunnen halen.

Een relatief kleine waterput binnenshuis was goed beschermd tegen het stuivende zand in het duingebied. Ook de meeste andere aangetroffen waterputten in Velsen zijn binnen één gebouw gevonden, maar zijn jonger dan het gebouw zelf. Het gebouw lijkt te zijn gebruikt voor beschutting.

Afb. 6.9. Twee pottenstappels. Links op het Hoogoverterrein, rechts in Castricum, gevonden op de Cieweg. Bron links: provincie Noord-Holland; Bron rechts: L.P. Verniers, NMF

7. Spraakmakers uit de regio Noordelijk Duingebied

Een selectie van archeologische vondsten wordt hier gepresenteerd.

Een pauselijk zegel verloren op de Adelbertusweg

Het archeologisch onderzoek in 2013 (zie boven) aan de Adelbertusweg heeft veel vondsten opgeleverd, waaronder een pauselijk zegel uit 1404-1406 (afb. 7.1).

Als bewijs dat een oorkonde werkelijk afkomstig was van de pauselijke kanselarij werd aan het document (bul) een koord met het pauselijk zegel gehangen (bulla). Deze traditie wordt tot op de dag van vandaag voortgezet: ook onze huidige paus laat zijn belangrijkste besluiten voorzien van een zegel dat vrijwel identiek is aan het gevonden exemplaar: aan de voorzijde de naam van de betreffende paus en aan de keerzijde de afbeeldingen van Paulus en Petrus.

Beschrijving van de munt: Bulla van Innocentius VII; voorzijde: *INNOCENTIUS PP VII in parelrand; keerzijde: SPASPE (Sanctus Paulus Apostolus Sanctus Petrus Episcopus), kruis met aan weerszijde afbeeldingen van Paulus en Petrus in twee afzonderlijke cartouches (aureolen) van parels, in geheel omgeven door een parelrand.

Afb. 7.1. Pauselijk zegel gevonden aan de Adelbertusweg tijdens archeologisch onderzoek door Hollandia Archeologen in 2013. Bron: Collectie Huis van Hilde

Zwanenhalsband

Zwanen houden was tot 1795, het begin van de Bataafse Republiek, voorbehouden aan de adel. De dieren werden gekortwiekt en op of rond het kasteel of hof gehouden. Ze droegen een halsband met de naam van de eigenaar. Op deze halsband staat A. Klaver. Adriaan Klaver leefde van 1750-1797 en was onder meer schout te Alkmaar. Hij bezat een buitenplaats, Voorhoef, die vrijwel grensde aan de slotgracht van kasteel Egmond. In deze slotgracht zijn enkele van deze zwanenhalsbanden gevonden, samen met botten van een knobbelzwaan.

Afb. 7.2. Een zwanenhalsband. Bron: Collectie Huis van Hilde

Vondsten van Kasteel Egmond

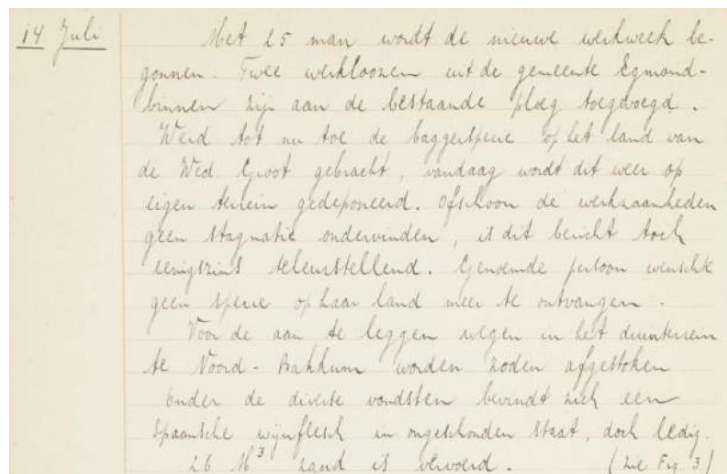
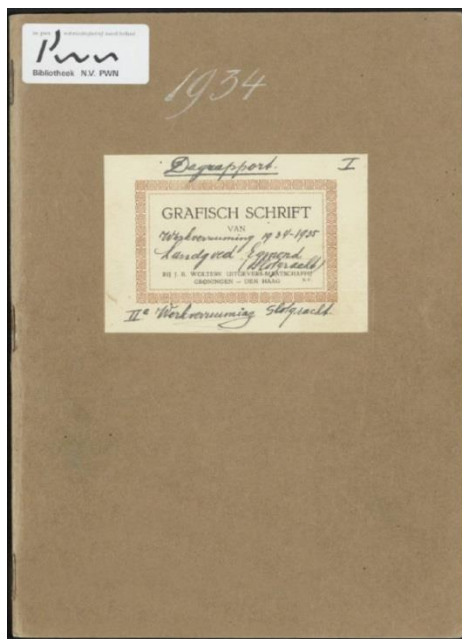
In 1933 koopt Provincie Noord-Holland het terrein van Kasteel Egmond aan voor de PWN. De bedoeling is de grachten op (of uit) te laten graven in het kader van de werkverschaffing. Groepen arbeiders verrichtten met de hand een secuur werk. De opgraving staat onder leiding van archeoloog Braat van het Rijksmuseum voor Oudheden, die elke dag kort zijn bevindingen opschrijft. Hij documenteert ook enkele, binnen de funderingen gelegen, vlakken. Dit levert vooral bewoningssporen op uit het begin van de jaartelling. Archeoloog Renaud bestudeert en interpreteert de funderingen van het kasteel. De directie van PWN die veel belangstelling heeft voor de opgravingen, laat de funderingen na afloop verstevigen en ophogen. Uit de slotgracht worden vele prachtige vondsten naar boven gehaald.

Een selectie van vondsten die in de jaren '30 zijn verzameld: een zandstenen leeuw uit de 16^e eeuw, die op de poort voorkwam, een loden draak, vermoedelijk van de bekroning van de torenspits⁹⁹, een schijfdolk uit de 15^e eeuw en zeer veel vondsten van aardewerk, glas en metaal.

⁹⁹ Vaars 2012.

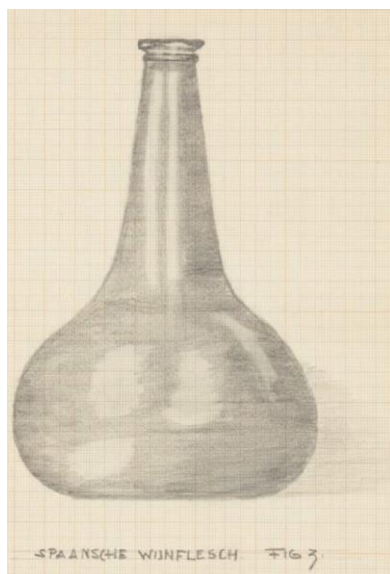
Afb. 7.3. Een porseleinen bord, een schijfdolk, een leeuw van zandsteen, een fluit en lepel en een loden draak. Alle gevonden bij Kasteel Egmond. Bron: Collectie Huis van Hilde

Afb. 7.4 Voorzijde en dagrapport. Bron: Collectie Huis van Hilde

De afbeelding rechts vermeldt de tekst:

"14 juli. Met 25 man wordt de nieuwe werkweek begonnen. Twee werklozen uit de gemeente Egmond-Binnen zijn aan de bestaande ploeg toegevoegd. Werd tot nu toe de baggerspecie op het land van de Wed. Groot gebracht, vandaag wordt dit weer op eigen terrein gedeponeerd. Ofschoon de werkzaamheden geen stagnatie ondervinden, is dit bericht toch enigszins teleurstellend. Genoemde patroon wenscht geen specie op haar land meer te ontvangen. Voor de aan te leggen wegen in het duinterrein te Noord-Bakkum worden zoden afgestoken. Onder de dichte vondsten bevindt zich een Spaansche wijnflesch in ongeschonden staat, doch ledig. 26 m 3 zand is vervoerd."

Afb. 7.5. De wijnfles, getekend in het dagrapport en later gefotografeerd door het depot van de provincie Noord-Holland. Bron: Collectie Huis van Hilde

Vondsten van het Hoogoverterrein

Er zijn zeer veel, en veel bijzondere vondsten verzameld op het Hoogoverterrein. Hier volgt slechts een kleine selectie uit verschillende perioden.

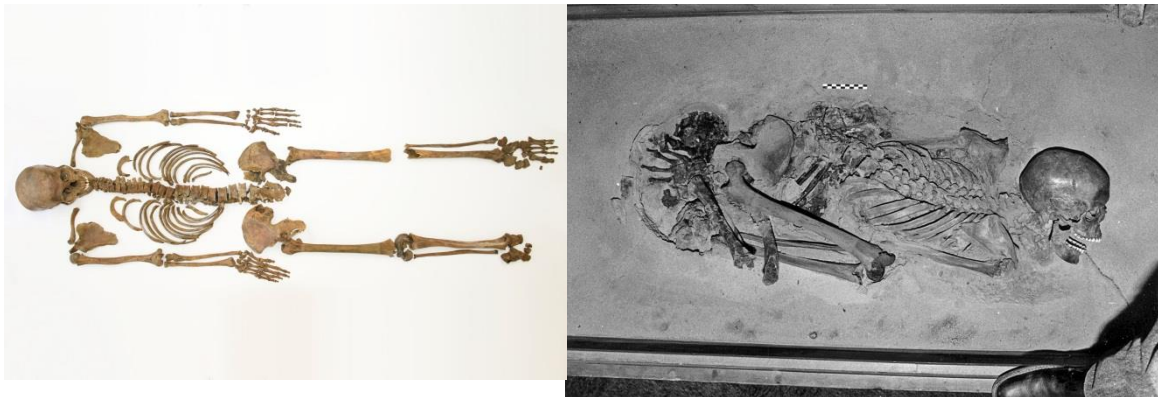
Afb. 7.6. Vondsten van het Hoogoverterrein: een Romeinse fibula (mantelspeld) uit de 1^e eeuw n.Chr., een boemerang uit de late ijzertijd. Bron: Collectie Huis van Hilde

Afb. 7.7. Vondsten van het Hoogoverterrein: een Romeinse fibula (mantelspeld) uit de 1^e eeuw n.Chr., een boemerang uit de late ijzertijd, een kam uit de 11^e eeuw en een 18^e-eeuws faience bord. Bron: Collectie Huis van Hilde

De Hoogovenman

In 1965 is op het Hoogoventerrein een menselijk skelet opgegraven. Dit lag met opgetrokken knieën in een grafkuil. De grafkuil was ingegraven in een natuurlijke heuvel (het hoogste punt in de omgeving). Pas in 2018 is uitgebreid onderzoek naar het skelet zelf gedaan. Daaruit is gebleken dat het mogelijk een man is geweest, die tussen de 20 en 29 jaar oud is geworden en 1,65m lang was. De persoon had jeugdreuma, wat misschien de doodsoorzaak was van het jonge overlijden. In 2018 is opnieuw ¹⁴C-onderzoek uitgevoerd. Hierdoor verschuift de datering; in plaats van 508-171 v.Chr. wordt het skelet nu jonger gedateerd, namelijk 174-19 v.Chr. Een verschuiving van de midden-ijzertijd naar de late ijzertijd.

Afb. 7.8. De Hoogovenman, voor onderzoek, en tijdens de opgraving. Bron: Collectie Huis van Hilde

8. Archeologie: moeten, kunnen en willen:

8.1. Wat kun je er mee, wat moet je ermee, wat wil je ermee als gemeente?

Voor de verspreiding van de kennis over het verleden en het draagvlak van archeologie is meer zichtbaarheid nodig van archeologische vindplaatsen en vondsten. Daarom zijn herkenningpunten in het landschap belangrijk om aan te brengen.

Veel mensen zien het duingebied als een natuur- en recreatiegebied. Wandelen of fietsen over de daartoe bestemde paden, langs rustgebieden voor flora en fauna, of het strand op. Dat het duingebied eeuwenoude woonplaatsen herbergt, die verstopt zijn onder het duinzand, is vaak niet bekend.

Hoe kun je archeologie meer laten beleven door de eigen inwoners en toeristen? Dat was een belangrijke vraag tijdens het Ronde-Tafelgesprek.

Kunnen

Het beleven van archeologie kan op allerlei manieren: van informatieborden, reconstructies van vondsten en het weergeven van vindplaatsen, tot fiets-/wandelmogelijkheden langs historisch-archeologisch bekende plaatsen. Aansluiting vinden bij al bestaande (fiets- of wandel-) apps is mogelijk, waarbij de archeologische informatie moet worden toegevoegd en waarbij gezorgd moet worden voor het actueel blijven van de apps. Voorbeelden in de regio zijn onder andere te vinden bij Wijk aan Zee en Bergen. Een wandeling 'Rondje Wijk aan Zee' leidt je langs bunkers en oude Lunetten. Aan de zuidkant van het dorp is een deel van het pad een oud loopgraaf. En bij Bergen en Bergen aan Zee zijn wandel- en fietsroutes samengesteld om de veldslagen van 1799 te herdenken.¹⁰⁰

Naar aanleiding van archeologisch onderzoek kan de (tijdelijke) zichtbaarheid in een wijk worden bevorderd: stel bewoners op de hoogte van de resultaten van het onderzoek, bijv. door een huis-aan-huisfolder. Of post de resultaten op een website, waarvan het adres bij de locatie zichtbaar wordt gemaakt.

Na afloop van het archeologisch onderzoek kunnen de resultaten worden verwerkt in de ontwikkelingsplannen. Zo zijn er inmiddels meerdere speeltuinen in Nederland, die gebaseerd zijn op archeologische sporen en vondsten. Ook kennen sommige musea speurtochten voor kinderen. Bij het kasteel van Egmond aan den Hoef staan rondom de ruïne informatieborden die het combineren: een speurtocht voor kinderen, inhoudelijke achtergrondinformatie én een afbeelding van hoe het kasteel er oorspronkelijk uit zag.

Afb. 8.1. Speeltuinen gebaseerd op archeologische opgravingen.

Links: Den Bosch, waar onder meer potvormen zijn gebruikt. Bron: L.P. Verniers, NMF

Rechts: Enkhuizen, sporen en structuren uit de Bronstijd bovengronds nageemaakt. Bron: Kompan B.V.

¹⁰⁰ Historische Vereniging Bergen NH 1999: Wandel- en Fietsroutes langs historische locaties, Bergen en Bergen aan Zee. De veldslagen in Bergen en omgeving in het najaar van 1799 in woord en beeld, Alkmaar.

*Afb. 8.2. Kasteelruïne Egmond, voorbeeld van een informatiebord dat op meerdere manieren informatie biedt.
Bron: L.P. Verniers, NMF*

Samenwerking

Er is veel kennis bij lokale mensen aanwezig; deze kennis is een waardevolle aanvulling op de kennis en het onderzoek van de professionals. Door lokale groepen te ondersteunen bij het uitdragen van het archeologische belang kan het draagvlak voor archeologisch onderzoek en het gemeentelijke en provinciale archeologiebeleid worden vergroot.

In het duingebied zijn verschillende partijen actief. Niet alleen de gemeenten en natuurbeheerders, ook musea, bezoekerscentra en horeca. Een meerwaarde is als deze partijen samenwerken, zodat het hele duingebied bereikt wordt. Ook de websites van de gemeenten, Oneindig Noord-Holland, archeologische en historische verenigingen kunnen ingezet worden.

Samenwerking is ook van belang tussen de gemeenten. Iedere gemeente heeft zijn eigen archeologiebeleid, waarbij voor het duingebied grote verschillen bestaan. De aanwijzing van provinciaal archeologiegebied benadrukt juist de eenheid van het gebied; de scheiding tussen het Noordelijk en Zuidelijk duingebied is puur administratief. In feite kan het hele duingebied als één archeologiegebied worden gezien, ook over de provinciegrens met Zuid-Holland.

Binnen de gemeenten zelf ligt ook een kans archeologie breder onder de aandacht te brengen. Goede voorlichting aan collega's van afdelingen en sectoren waar erfgoed in eerste instantie als 'ver van mijn bed' wordt ervaren, kan bijdragen tot groter besef en waarborging van de archeologische waarden binnen de gemeente. Naarmate er binnen het gemeentelijk apparaat een bredere bewustwording is over het archeologische erfgoed, zal dit ook naar buiten toe worden uitgedragen. Archeologie, en erfgoed in het algemeen, kan het cement, de verfraaiing of de insteek vormen bij veel processen en acties, en een impuls geven aan andere activiteiten. Denk hierbij aan city-marketing, toerisme en recreatie, economie en ondernemerschap (productontwikkeling) maar ook onderwijs en maatschappelijke participatie. Het uitdragen van het belang en de mogelijkheden van archeologisch erfgoed is natuurlijk niet voorbehouden aan de ambtenaren. Wethouders en ook de burgemeester kunnen hierin een grote rol spelen. Uit ervaring is duidelijk dat er over het algemeen grote interesse bestaat voor de archeologie van de eigen regio. Hier liggen kansen voor lokale ondernemers en voor regionale samenwerking op diverse vlakken.

Educatie aan zowel jeugd als ouderen en nieuwkomers in de regio kan helpen om de kennis van en het draagvlak voor archeologie te vergroten.

Borgen in beleid

Zoals gezegd is duidelijk dat vooral het verschil in beleid en aanpak door de gemeenten een aandachtspunt vormt. De duinen zijn een gebied dat aparte aandacht nodig heeft en continue zorg. Een duidelijke visie vanuit een aanjagende rol van de provincie zou hierbij helpen. Erfgoedambtenaren kunnen daarmee het archeologiebeleid binnen hun eigen gemeenten uitdragen of meer kracht bijzetten. De provincie Noord-Holland heeft het Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland de opdracht gegeven om vanaf 2019 gesprekken met de stakeholders aan te gaan over een platform. Binnen dit platform kunnen onderwerpen als de afstemming van beleid, de aanpak van relevante methoden en technieken of benutting, een onderzoeksagenda en publiek op de agenda worden gezet.

Niet nieuw, maar nog steeds een wens, is de aanstelling van een duinarcheoloog voor het hele duingebied. Hiervoor zouden de betrokken gemeenten plus de provincie een financiële bijdrage kunnen leveren. Daarnaast zouden de terreinbeheerders meer archeologische kennis bijgebracht kunnen krijgen, of zou een archeoloog in dienst kunnen treden bij de terreinbeheerders.

8.2. Doorkijkje naar de Omgevingswet

Algemeen

Over een aantal jaar wordt de Omgevingswet van kracht. Deze wet bundelt wetten en regelingen over ruimte, wonen, infrastructuur, milieu, natuur en water, waar archeologie ook onder valt. De invoering van de Omgevingswet is beoogd voor 1 januari 2021. In deze wet is de archeologie opgenomen in de fysieke leefomgeving: de vergunningverlening en de integratie in de planvorming.¹⁰¹

In de omgevingsvisie dient de gemeente aan te geven hoe zij met haar cultureel erfgoed om gaat en welke cultuurhistorische waarden belangrijk zijn.

Op basis van de omgevingsvisie wordt vervolgens een omgevingsplan en/of omgevingsprogramma opgesteld. Hierbij moet rekening gehouden worden met het behoud van cultureel erfgoed met inbegrip van archeologie.

Archeologie en erfgoed in de Omgevingsvisie¹⁰²

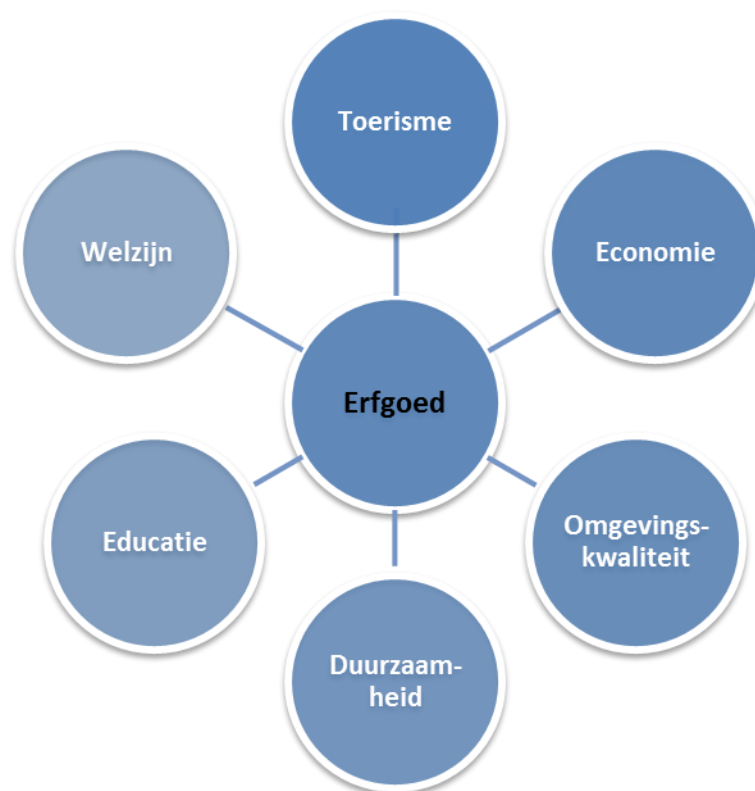
Cultureel erfgoed maakt deel uit van de basis van iedere omgevingsvisie. Archeologie en erfgoed zijn de bron voor ruimtelijke en gebiedsgerichte ordening en belangrijk voor een goede kwaliteit van de leefomgeving.

Archeologie behoort ook tot de omgeving van een monument. In de Omgevingswet is er een driedimensionale opvatting van omgeving (ook bijv. luchtkwaliteit kan er deel van uitmaken) waardoor ook de ondergrond erbij betrokken kan worden en de zich hierin bevindende archeologische waarden.

In de visie staan de kernkwaliteiten van de gemeente. Iedere gemeente bepaalt hoe en waar erfgoed een kwaliteit is binnen de gemeente. Erfgoed maakt deel uit van vrijwel alle sectoren, zoals groen, energie, toerisme & recreatie, woningbouw, en kan daaraan gekoppeld worden. Het kan zorgen voor diepgang, door het verhaal van het verleden te vertellen, waardoor meer draagvlak kan ontstaan. Belangrijk daarbij is echter dat erfgoed een zelfstandig belang krijgt, en niet 'de bijzin' van een andere sector wordt. In een vroeg stadium erfgoed in de projectgroepen inbrengen, is daarbij belangrijk.

¹⁰¹ <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/omgevingswet/cultureel-erfgoed-in-de-omgevingswet>.

¹⁰² Mededeling G. de Bruijn, jurist RCE.

Afb. 8.3. Erfgoed maakt onderdeel uit van bijna alle andere sectoren binnen een gemeente. Bron: B. Voormolen, NMF

Het is de vraag in hoeverre er veranderingen zullen zijn binnen het archeologiebeleid.¹⁰³ Gebieden met bekende archeologische waarden of met een archeologische verwachting zullen nog steeds een beschermingsregime kennen. Het vrijstellingssysteem met de diepte- en oppervlaktegrenzen blijft bestaan. Het is wel zaak om archeologie als kernwaarde op te nemen in de Omgevingsvisie en met regels binnen het omgevingsplan. N.a.v. een Tweede-Kamermotie dient de archeologische verwachting voor gebieden *aantoonbaar* te zijn. Hierbij kan de lokale kennis een zeer waardevolle aanvulling zijn om te komen tot het aantonen en verduidelijken van die archeologische verwachting. Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland heeft over Erfgoed in de Omgevingswet een artikel gepubliceerd dat in 2019 zal worden herzien aan de hand van nieuwe ontwikkelingen m.b.t. de wet- en regelgeving¹⁰⁴.

Burgerparticipatie¹⁰⁵

Een aantal gemeenten is begonnen met het opstellen van de omgevingsvisie. Daarbij is ook gebruik gemaakt van 'burgerparticipatieprojecten'. De inwoners uit de gemeenten worden betrokken bij het vormgeven van (een deel van) de visie en hebben inspraak op onderwerpen. Daarbij is soms sprake van tegenstrijdige belangen. Het bijeenbrengen van de partijen op de locatie zelf, kan helpen om mensen met elkaar in gesprek te laten komen. Uit een aantal burgerparticipatieprojecten is gebleken dat het belangrijk is om de deelnemers vooraf een aantal zaken duidelijk te maken: de status van de bijeenkomst, wat gebeurt met de uitkomst van de bijeenkomst; welke

¹⁰³ Voor de actuele stand van zaken, zie: <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/omgevingswet>.

¹⁰⁴ https://www.steunpunterfgoednh.nl/inhoud/uploads/2018/07/Erfgoed-in-de-Omgevingswet_Steunpunt-MA-Noord-Holland_herziene-versie-juli-2018.pdf

¹⁰⁵ Mededeling E. Raap, Landschap Noord-Holland

spelregels zijn er tijdens de overleggen, het tijdspad en de gevraagde inspanning en wat wel en niet kan worden verwacht. Het opstellen van een Omgevingsvisie is een heel traject; en de bijeenkomsten binnen beperkte tijd leveren niet meteen dé Omgevingsvisie op; ze zijn bedoeld als bouwstenen voor die visie. Daarnaast moet de doorlooptijd beperkt zijn, circa 6 weken tussen de eerste bijeenkomst en de resultaten van het project. Ook is gebleken dat hoe algemener het onderzoek, hoe minder betrokken het publiek is.

9. Stakeholders in de regio

Gemeenten

Gemeente Bergen	www.bergen-nh.nl
Gemeente Castricum	www.castricum.nl
Gemeente Heemskerk	www.heemskerk.nl
Gemeente Beverwijk	www.beverwijk.nl
Gemeente Velsen	www.velsen.nl

Historische Verenigingen

Werkgroep Oud Castricum	www.oudcastricum.com
Historisch Egmond	www.historischegmond.nl
Historische Kring Velsen	www.historischekringvelsen.nl
Archeologische Werkgroep Beverwijk-Heemskerk	www.awn-beverwijk-heemskerk.nl
AWN afdeling 4 Kennemerland	https://www.awn-archeologie.nl/afdeling/kennemerland
AWN afdeling 9 Noord Holland Noord	www.awn-archeologie.nl/afdeling-09-noord-holland-noord
Werkgroep Archeo	www.werkgroep-archeo.nl

Musea

Gemeentemuseum Het Sterkenhuis Bergen	www.museumhetsterkenhuis.nl
Museum Kranenburgh Bergen	www.kranenburgh.nl
Strandvondstenmuseum Castricum	www.strandvondstenmuseum.nl
Huis van Hilde Castricum	www.huisvanhilde.nl
Stichting Aircraft Recovery Group 40-45 Heemskerk	www.arg1940-1945.nl
Museum Kennemerland Beverwijk	www.museumkennemerland.nl
Museum van Egmond	www.museumvanegmond.nl
Abdij van Egmond	www.abdijvanegmond.nl
Adelbertusakker	www.adelbertusakker.nl
Bunkermuseum Egmond aan Zee	www.egmond4045.nl
Bunkermuseum Wijk aan Zee	www.tipwijkaanzee.nl/locations/bunkermuseum
Hoogovensmuseum Velsen	www.hoogovensmuseum.nl
Bunkermuseum IJmuiden	www.bunkermuseum.nl

Toerisme / VV / Natuur

Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland	www.steunpunterfgoednh.nl
Oneindig Noord-Holland	www.onh.nl
VV Informatiepunten / agentschappen	www.vvhartvannoordholland.nl
Schoorl	
Bergen	
Egmond aan Zee	
Castricum	
VV IJmuiden aan Zee	www.vwijmuidenaanzee.nl/nl
Rondje Wijk aan Zee wandelroutes	www.rondjewijkaanzee.nl
Toeristen Informatie Punt Wijk aan Zee	www.tipwijkaanzee.nl
Toeristen Informatie Punt Beverwijk	www.tipbeverwijk.nl
PWN	www.pwn.nl
Bezoekerscentrum De Hoep	www.pwn.nl/bezoekerscentrum-de-hoep
Staatsbosbeheer	www.staatsbosbeheer.nl
Bezoekerscentrum Schoorlse Duinen	www.staatsbosbeheer.nl/Natuurgebieden/schoorlse-duinen/Buitencentrum
Landschap Noord-Holland	www.landschapnoordholland.nl

10. Tips en valkuilen: handig en concreet

De omgang met archeologie is maatwerk. Dit geldt extra voor het duingebied. Zoals in hoofdstuk 5 al is besproken kent het duingebied een complexe opbouw en kan booronderzoek lang niet altijd de complexiteit en het bodemreliëfs van de archeologische lagen in kaart brengen. Daarom is het beter om bij ontwikkelingen in het duingebied in een vroeg stadium met alle partijen te overleggen over de bodemingrepen, mogelijke gevolgen en daaruit voortkomende bedreigingen van het bodemarchief. Met elkaar kan dan worden bekeken hoe te komen tot de beste aanpak en welke oplossingen er mogelijk zijn om archeologie te behouden of te onderzoeken en de ontwikkeling in goede banen te leiden.

Archeologie zichtbaar maken en gebruiken voor de identiteit van een gebied, en daarmee ook kunnen gebruiken (voor bijvoorbeeld toerisme), is bij velen een wens. Op de ene plaats wordt dit gerealiseerd, op een andere plaats verdwijnt het verleden van het toneel. Twee voorbeelden waarbij de resultaten van een archeologische opgraving zijn gebruikt in het straatbeeld, staan in de Castricumse wijk Oosterbuurt. Hier is een gedeelte van een 'alle-sporenkaart', de tekening met alle sporen van de opgraving, afgebeeld op het timpaan van de nieuwbouwwoningen, en is een beeld geplaatst waarop de archeologische vondsten van de opgraving op kunstzinnige wijze zijn weergegeven. Onder de vondsten waren acht begraven skeletten, waarvan die van een jonge vrouw 'Hilde' is genoemd; zij is de naamgeefster van het archeologisch Informatiecentrum Huis van Hilde.

Afb. 10.1 De alle-sporenkaart van de archeologische opgraving gebruikt als versiering van de timpaan van de woningen in de wijk Oosterbuurt in Castricum. Bron: L.P. Verniers, NMF

Afb. 10.2. Resultaten van de archeologische opgraving in Castricum-Oosterbuurt gebruikt als inspiratiebron voor de inrichting van de openbare ruimte. Bron: L.P. Verniers, NMF

Archeologie staat nooit op zichzelf, maar maakt altijd deel uit van andere sectoren en (ontwikkelings-)plannen. Daarom is samenwerking zo belangrijk. Samenwerking is belangrijk op drie niveaus:

1-Binnen de gemeente

Archeologie moet het publiek bereiken, maar ook ambtenaren binnen de gemeente van andere afdelingen dienen zich bewust te worden van het ondergrondse erfgoed. Als iedereen weet hoe waardevol het (archeologische) verleden van de eigen gemeente is, en duidelijk is dat archeologie en erfgoed algemeen inspirerend kan werken bij ontwerpen in ruimtelijke ontwikkeling, bij productontwikkeling of 'beleving' van inwoners, zal het eenvoudiger worden dit verleden te laten integreren op alle andere terreinen, van toerisme en recreatie tot bouwopgave en herontwikkeling, en van educatie tot natuurontwikkeling.

2-Gemeenten onderling

De duingemeenten Bergen en Castricum zijn ambtelijk gefuseerd tot de BUCH, samen met Uitgeest en Heiloo. Heemskerk, Beverwijk en Velsen hebben veelvuldig contact op het gebied van erfgoed.

Toch heeft iedere gemeente nog haar eigen (archeologie-)beleid, waarbij de verschillen groot kunnen zijn. Op den duur kan de samenwerking tussen deze gemeenten misschien leiden tot een gezamenlijk archeologiebeleid. De fictieve grenzen in het duingebied kunnen dan ophouden te bestaan, en het behoud van, en onderzoek naar archeologische vindplaatsen en vondsten kunnen dan gezamenlijk worden aangepakt.

3- Alle betrokken partijen in het duingebied

Samenwerking tussen alle spelers in het duingebied is essentieel. Overleg in een vroeg stadium van de plannen is belangrijk. Dan kunnen provincie, gemeenten, terreinbeheerders en projectontwikkelaars de archeologie van het gebied een volwaardige plaats in het project geven. De archeologie kan er worden ingepast, of plannen kunnen worden aangepast. Waar noodzakelijk wordt archeologisch onderzoek uitgevoerd.

Dit kan worden vormgegeven in een Platform voor Duinarcheologie. Hierin kunnen ook amateurarcheologen een belangrijke speler zijn; methun lokale kennis kunnen zij anderen van informatie voorzien, zodat kennis behouden blijft.

Een eerste stap is hiermee gemaakt met het 'Duinprotocol'. Het Steunpunt Monumenten en Archeologie heeft een flyer ontwikkeld voor boswachters en terreinbeheerders van PWN in de duinen. Hierop staat beschreven hoe je een archeologische vondst kan herkennen, wat je vervolgens moet doen en wie je moet bellen.

Tot slot is het belangrijk dat cultureel erfgoed verankerd is in de gemeentelijke omgevingsvisie. Dit gaat het erfgoedbeleid van de komende jaren bepalen.

De integraliteit die daar gevraagd wordt, geldt ook voor het culturele erfgoed zelf: het bovengrondse, ondergrondse erfgoed én het culturele landschap zijn één geheel. Denk hierbij aan monumentale panden, waarbij de ondergrond niet beschermd is, en aan de openheid in het landschap om oude rivierpatronen of dijken beter zichtbaar te laten zijn.

PROTOCOL ARCHEOLOGIE in de DUINEN

STAPPEN

- 1** Niet betreden
Niet aanraken
Wees alert bij afslapen, ontgraven of uitstulven
- 2** Werkzaamheden stilleggen
Baken het gebied af
Zo nodig laten bewaken (tegen schatgravers)
Leg stil en baken af
- 3** Voorkom uitdroging van de vondst: hout, bot en textiel afdekken
Houd nieuwsgierigen of schatgravers op afstand
Voorkom schade door dieren
Voorkom schade
- 4** Positiebepalen met GPS of markeren op kaart
Leg naast het object of spoor iets met een vaste maat (maatstok, schep, euromunt)
Noteer wat je ziet
Maak foto's en registreer
- 5** Geef een korte beschrijving
Geef de locatie zo nauwkeurig mogelijk door
Stuur foto's door
Bel, app of mail z.s.m. het Provinciaal Depot
- 6** Geen externe communicatie!
Maak afspraken over aanpak en planning
Zorg voor 1 aanspreekpunt aan beide kanten
Zorg dat je collega's op de hoogte zijn
Overleg en maak afspraken

HERKENNEN

Rare vondst, vreemde verkleuring? Vermoedt u archeologie? Weet hoe te handelen! Ga als volgt te werk

- Sporen in het zand**
Lichte of donkere verkleuringen in het zand kunnen archeologische sporen zijn, zeker als er een patroon te zien is (tring, vlekken op een rij, doorkruisende banen). Ze kunnen ook vondsten bevatten.
- Aardewerk**
Gebakken klei van wisselende hardheid. Soms versierd of gekleurd. Vanaf de middeleeuwen komt geglaazuurd aardewerk voor. Prehistorisch zacht gebakken aardewerk is zeer kwetsbaar.
- Bot**
Mensen- of dierenbotten kunnen geheel of gedeeltelijk uit het zand steken. In geval van verbranding kunnen er grijszwarte of helderwitte sporen te zien zijn. Zeer kwetsbaar materiaal.
- Hout**
Tekent zich vaak als donkere of bruine band af in het zand. Het kan gaan om vlechtwerk, gereedschappen, bouwconstructies en vaartuigen. Houtskool geeft een zwart spoor. Zeer kwetsbaar materiaal.
- Metaal**
IJzer, tin, koper, zilver en goud, en mengsels hiervan komen vaak als roestklompen of groengekleurde vlekken in het zand voor. Zeer kwetsbaar materiaal, kan breken en in delen uiteenvallen.
- Steen**
Vuursteen of diverse soorten natuursteen werden gebruikt voor gereedschappen. Kan in concentraties voorkomen.
De meest voorkomende materialen staan hier vermeld. Andere vondsten van textiel, leer, glas, baksteen en dergelijke zijn ook mogelijk.

CONTACT

Contact → Wordt er iets aangetroffen dat lijkt op een archeologische vondst? Neem dan contact op met de boswachter van PWN

Dank voor je oplettendheid

Afb. 10.3. Het Duinprotocol voor boswachters en terreinbeheerders van PWN in de duinen. Bron: Steunpunt M&A

Literatuur, bronnen en beeldverantwoording

Literatuur

- Alders, G., 2018:** *Tata Steel CM21. Bureauonderzoek naar de archeologische waarde ter plaatse van een bouwput op het bedrijventerrein te Beverwijk*, Castricum (NMF Erfgoedadvies Rapport 05).
- Alkemade, M., R.M. van Heeringen & K. Klerks, 2011:** *Archeologiebeleid gemeente Castricum*, Vestigia Rapport-V634, Amersfoort.
- Anscher, T.J. ten & W.J. Bosman, 2010:** Maardingen- en Enkelgrafcultuur in Velsersbroek, gemeente Velsen, in: De Ridder, T. & L.B.M. Verhart e.a. (eds.), *Westerheem, Special 2010: Vlaardingen-cultuur*, 172-179.
- Arnoldussen, S. & D. Fontijn:** Towards Familiar Landscapes? On the Nature and Origin of Middle Bronze Age Landscapes in the Netherlands. *Proceedings of the Prehistoric Society* 72, 289-317.
- Beentjes, R., & J. de Koning, 2000:** 'Nabij de monding van het voormalige Oer-IJ', in *Westerheem* 2000.
- Beerenhout, B., 1994:** What conclusions can be drawn from mature haddock bones in a Neolithic site in the Netherlands?, in *Offa* 51, 341-347.
- Boer, A. de, 2013:** *De Duynkant, Castricum, gemeente Castricum, booronderzoek*, Utrecht (Bureau voor Archeologie Rapport 2013.27).
- Boer, de, G.H. & S. Warning, 2017:** *Plangebied Kroftenweg/Tata Steelterrein (Wijk aan Zee), gemeente Beverwijk; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (mechanisch booronderzoek, verkennende fase)*, Weesp.
- Bos, J. & S. van Roode, 2018:** *Landschap vol leven. De archeologie van de Westfriisiaweg*, Zandvoort.
- Bosman, M., & H.J. Calkoen, 1967:** 'Een karolingische woonplaats bij Wijk aan Zee (gem. Beverwijk)', in: *Westerheem, Orgaan van de Archaeologische Werkgemeenschap voor Nederland*, Hilversum (Westerheem Jaargang 16, no. 6).
- Bosman, W.J., 2017:** *Zanderij – Parkeerplaats en Tuintje van Kijk-Uit Noordhollands Duinreservaat, Gemeente Castricum, Bureauonderzoek en Inventariserend Veldonderzoek IVO-O, Zaandijk* (Hollandia reeks 652).
- Bosman, W.J. & G.P. Alders, mei 2017:** *Processtappen Duinarcheologie*. Interne notitie Stichting NMF.
- Bosman, W., A. van Zalinge & Archeologische Werkgroep Velsen, februari 2017:** *Beleidsnota Archeologie Gemeente Velsen*, Velsen.
- Bremer, J.T., 1999:** *Schoorl en de invasie van 1799*, Schoorl.
- Dautzenberg, S. in voorbereiding:** *Hargen; 1799* (voorlopige titel), Zaandijk (Hollandia-reeks)
- Diederik, F. & N. Tuinman, 2018:** Bureauonderzoek en verkennend booronderzoek naar de mogelijke waarde van een perceel aan de Idenslaan te Schoorl, gemeente Bergen, Zaandijk (Hollandia reeks 670).
- Dijk, D.A., 2015:** *Castricum, De Boogaert. Castricum (N.-H.). Definitief Archeologisch Onderzoek*, Zuidhom (Steekproefrapport 2012-03/02U).
- Dijkstra, M.F.P. & J. de Koning, 2002:** 'Zeldzaam van aard, edel in bedoeling en gepast van uitvoering?', Een archeologisch perspectief op de Hollandse huldtonelen', in: *Historisch Tijdschrift Holland* (Historisch Tijdschrift Holland 3), p. 130-149.
- Eimermann, E., R.M. van Heeringen, K. Klerks, E. Louwe & R.J.J. Quak, 2010:** *Herontwikkeling plangebied Zanderij-Zuid, gemeente Castricum. Ruimtelijk advies op basis van archeologisch bureauonderzoek en verkennend veldonderzoek*, Amersfoort (Vestigia V742).
- Gans, W. de, 2015:** *Aardkundige Monumenten in Noord-Holland*, Haarlem.
- Gemeente Haarlem, 2009:** *Een waardevol bezit. Beleidsnota archeologie*, Haarlem.
- Hakvoort, A., 2012:** *Zwakke Schakels. Inventariserend veldonderzoek middels verkennende boringen, strand Petten en Camperduin, Noord-Holland, Zaandijk* (Hollandia reeks 436).
- Heeringen, van, R.M., 1992:** *The Iron Age in de Western Netherlands III: Site Catalogue and Pottery Description, Map Sheet 2*.
- Heeringen, van R.M. & H. M. van der Velde (red.), 2017:** *Struinen door de duinen. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het Hollands duingebied op basis van gegevens verzameld in het Malta-tijdperk*, Amersfoort (NAR 52).

- Hogestijn, J.W.H. & E. Drenth, 2000:** *The TRB culture 'houseplan' of Slootdorp-Bouwlust and other known 'house plans' from the Dutch Middle and Late Neolithic: a review*, in: R. Kelm (ed.), Vom Pfostenloch zum Steinzeithaus. Archäologische Forschung und Rekonstruktion jungsteinzeitlicher Haus- und Siedlungsbefunde im nordwestlichen Mitteleuropa, Heide, 126-154.
- Jager, S.W. & P.J. Woltering, 1990:** 'Archeologische kroniek van Holland over 1989' in: *Historisch Tijdschrift Holland* jaargang 22; nr 6.
- Jelgersma, S., 1983:** The Bergen Inlet, Transgressive and Regressive Holocene Shoreline Deposits in the Northwestern Netherlands., in: M.W. van den Berg & R. Felix (red.): Special issue in the honour of J.D. de Jong. *Geologie en Mijnbouw* 62: 471-486.
- Jelgersma, S., J. de Jong, W.H. Zagwijn en J.-F. van Regteren Altena, 1970:** The coastal dunes of the western Netherlands; geology, vegetational history and archeology., *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* NS 21 (1970), 93-167.
- Koning, J., de, 2011:** *Onder het stuifzand, Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen bij Bloemendaal (5e-9e eeuw)*, Zaandijk.
- Koning, J., de, 2013:** Restanten van Bregtdorp. Laatmiddeleeuwse bewoningssporen langs de Heereweg, Zaandijk (Hollandia reeks 467).
- Kleijne, J. 2015:** *Kennemerland in de Bronstijd. Inventarisatie en synthese van archeologische vindplaatsen* (MAK Onderzoek & Advies).
- Kleijne, J.P., O. Brinkkemper, R.C.G.M. Lauwerier, B.I. Smit & E.M. Theunissen (eds), 2011:** *A Matter of Life and Death at Mienakker (the Netherlands). Late Neolithic Behavioural Variability in a Dynamic Landscape*, Amersfoort. (Nederlandse Archeologische Rapporten 045).
- Kruidhof, C.N., Raczynski Henk, Y., Lyklema, E. & Koehler, L., 2011:** *Een boomstamkano in Dijksgatsweide. Bijzondere vondst uit het Midden Neolithicum. Gemeente Wieringermeer, Weesp* (RAAP-rapport 2161).
- Langeveld, M. en V. van den Brink, 2013:** *Castricum – Zanderij Zuid, verkennend archeologisch proefsleuvenonderzoek en inventariserend booronderzoek*, Amsterdam (ZAN 286).
- Linden, J. van der, 1984:** 'De voormalige buitenplaats Westerhout', in: 'Ledenbulletin Kennemer Oudheidkamer, Historisch Genootschap Midden-Kennemerland', Beverwijk (Ledenbulletin HGMK) (Ledenbulletin HGMK 11), p. 2-7.
- Misset, C., 2010:** *Canon van Kennemerland. De geschiedenis van Kennemerland in 27 verhalen*, Haasbeek.
- Molenaar, S. 2004.** *Plangebied Buitenplaats Akerendam, gemeente Beverwijk; een inventariserend archeologisch onderzoek*. RAAP-notitie 579, Amsterdam.
- Mooij, E., 1996:** Bewoning aan de Rietkamp, *Oud-Castricum* 19, 20-24
- Mooij, E., 1979:** Pottenstapel als waterput in plan Molendijk, *Oud-Castricum* 2, 16-19.
- Morren, J., 2005:** *Kastelen en buitenplaatsen in Velsen. Deel 3, IJmuiden, Velsen-Zuid en -Noord*. Uitgeverij Vermeer, Velsen.
- Müller, A., G. van Bergeijk, E. Drenth, P.C. Vos & R.M. van Heeringen, 2008:** *Akersloot-Klein Dorregeest. Een vindplaats van de Klokbeercultuur in de gemeente Castricum, provincie Noord-Holland*, Amersfoort (RAM 159).
- Numan, A.M., 2005:** *Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen, ca. 720-1200*, Zutphen.
- Nyst, C., 2013:** *De Rus in 10 vragen*, Provincie Noord-Holland Haarlem.
- Poulus, E., 2013:** *De Botgatman. Het archeologische onderzoek naar een Engels slachtoffer van de oorlog van 1799*, Zaandijk.
- Renaud, J.G.N., 1960:** 'Opgraving van het kasteel Oud-Haerlem', in: *Samen, Maandblad voor directie en personeel van Hoogovens en aangesloten bedrijven*, IJmuiden (Samen 29ste Jaargang, nummer 12), p. 245-247.
- Renaud J.G.N. 1961:** 'Oud-Haerlem', *Fibula* 2, 12.
- Roefstra, J., 2017:** 'Varia | Kasteel Oud Haerlem, een herinterpretatie', in: 'De archeologische kroniek van Noord-Holland 2016', Haarlem, p. 128-133
- Roos, R., 1995:** *Bewogen Kustlandschap. Duinen en polders van Noord-Kennemerland*, Haarlem.
- Roos, R., (red.) 2009:** *Duinen en Mensen Kennemerland*. Stichting NatuurMedia, Amsterdam.
- Salomons, K, 2014:** 'Castricum – PWN-terrein', in: *De Archeologische kroniek van Noord-Holland 2013*, Haarlem, 36.
- Salomons, K.T., 2018:** *Archeologisch bureauonderzoek met aanvullende verkennende boringen Noorderstraat in Bakkum, gemeente Castricum, Zaandijk* (Hollandia reeks nr. 688).

- Schermer, A., 1957:** 'Sporen van prehistorische groundbewerking aan de kust bij Schoorl (N.H.)', *Westerheem* 1957, 2-5.
- Schermer, A., 1964:** 'De kust bij Schoorl (I). Prehistorische vondsten uit het eerste millennium voor Chr.', in: *Westerheem* XIII, 42-46.
- Schermer, A., 1964:** 'De kust bij Schoorl (II). Prehistorische vondsten uit het eerste millennium voor Chr.', in: *Westerheem* XIII, 69-74.
- Schermer, A., 1964:** 'De kust bij Schoorl (III). Prehistorische vondsten uit het eerste millennium voor Chr.', in: *Westerheem* XIII, 149-154.
- Smit, B.I., 2009:** Onderzoeksgebied N197, Westelijke Randweg Beverwijk, gemeente Beverwijk; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek proefputten, Weesp (RAAP-Rapport 1842).
- Soonius, C., 2009:** Plangebied Buizerdvlak, gemeente Bergen; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (verkennde fase), Weesp (RAAP-rapport 3076).
- Tuinman, N., 2018:** Archeologisch booronderzoek met proefsleuvenonderzoek conform archeologische begeleiding aan de Uilenvangerweg te Bergen, evaluatieverslag.
- Vaars, J.P.L., 2012:** *Archeologische begeleiding baggerwerkzaamheden "Slot op den Hoef", Egmond aan den Hoef*, Zaandam (ARGO 19).)
- Verhagen, M., 1985:** *Velsen Hoogovens, Een Inheems-Romeinse Nederzetting in het Duingebied* (doctoraal scriptie), Amsterdam.
- Vos, P.C., R. A. van Eerden & J. de Koning, 2010:** *Paleolandschap en archeologie van het PWN duingebied bij Castricum Rapportage van een multidisciplinair onderzoeksprogramma, uitgevoerd naar aanleiding van geologische en archeologische veldopnamen in acht bouwputten gelegen binnen het duinwaterwingebied van PWN bij Castricum*. Deltares, projectnummer 0912-0242.
- Warning, S. en I.R.P.M. Briels, 2011:** *Plangebied fietsenstalling station, gemeente Castricum, Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (verkennde fase)*, Weesp (RAAP-Notitie 3786).
- Zeiler, J., 2007:** *Adellijk Afval, Archeozoologisch onderzoek van de Laat-Middeleeuwse kastelen Egmond en Brederode*, Leeuwarden (ArcheoBone rapport 61).
- Zijverden, W. van, 2013:** Project 1 Landschap (Farmers of the coast), in: *Archeologische Kroniek van Noord-Holland 2012*, p. 109 e.v., Haarlem.

Bronnen

[Archis](#)

<https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/omgevingswet/cultureel-erfgoed-in-de-omgevingswet>

www.collectie.huisvanhilde.nl/vindplaats/0687

www.geheugenvannederland.nl

www.geologievannederland.nl

<https://geschiedenisvanzuidholland.nl>

www.leidraadlc.noord-holland.nl

www.entoen.nu canon kennemerland

www.oud-castricum.nl/jaarboeken

www.pwn.nl

www.steunpunterfgoednh.nl

www.wikipedia.nl

Beeldverantwoording

Omslagfoto: P. Saal

L.P. Verniers: 5.7, 6.8, 6.9, 8.1, 8.2, 10.1, 10.2

Steunpunt Monumenten en Archeologie: 1.1, 2.1, 5.1, 5.2, 10.3

Provincie Noord-Holland: 4.1, 5.11, 6.9

AWN Schagen: 5.3,

J. Roefstra: 5.4

ADC Archeoprojecten: 5.5

NMF Erfgoedadvies: 5.6,

Collectie Huis van Hilde: 5.8, 5.9, 5.10, 5.12, 7.1, 7.2, 7.3, 7.4, 7.5, 7.6, 7.7, 7.8,

Schermer: 6.1, 6.2, 6.3,

F. Diederik: 6.4

Hakvoort: 6.5

Roos: 6.6

R. Maas: 6.7

Kompan B.V.: 8.1

B. Voormolen: 8.3

Bijlagen:

Deelnemers aan het Ronde Tafelgesprek.

Achternaam	Voornaam	Organisatie
Alders	Gerard	Alders Archeo
Bosman	Wim	Geo-Archeologisch Onderzoek en Advies
Bot-Oostendorp	Eveline	Heemskerk
Breugel, van	Anita	BUCH
Bruine-Groot, de	Joke	Velsen
Burnier	Yvette	NMF
Dautzenberg	Sjeng	Hollandia Archeologen
Duindam	Ron	Oud-Limmen
Dütting	Monica	NMF
Eerden	Rob	PNH
Gulik, van	Roel	AWN Beverwijk Heemskerk
Hamburg	Tom	Archol
Hogeweg	Niels	PWN
Koning de	Jan	Hollandia Archeologen
Kuijeren van	Nienke	PNH
Lange	Silke	BUCH
Latum van	Jacqueline	BUCH
Lunsen, van	John	John
Morren	Jan	Archeologische Werkgroep Velsen
Nieuwenhuizen	Theo	Amateur Bloemendaal
Oosterwijk	Barbara	NMF
Prins	Cor	Werkgroep Archeo
Rijn-Spits, van	Conny	Beverwijk
Verniers	Linda	NMF
Weenen van	Hans	Stichting Oer-IJ
Wilbers	Antoine	IDDS
Zalinge, van	Anja	Haarlem
Zeiler	Frits David	Bergen
Zonneveld	Rino	Oud-Castricum

Periodisering

Paleolithicum	tot 8800 v.Chr
Mesolithicum	8800 – 4900 v.Chr
Neolithicum	5300 – 2000 v.Chr
Bronstijd	2000 – 800 v.Chr
IJzertijd	800 – 12 v.Chr
Romeinse Tijd	12 v.Chr – 450 n.Chr
Vroege Middeleeuwen	450 - 900
Hoge Middeleeuwen	900 - 1300
Late Middeleeuwen	1300 - 1500
Nieuwe Tijd	1500 - 1850
Nieuwste Tijd	1850 - heden

COLOFON

Titel: Basisdocument Noordelijk Duingebied. Provinciaal archeologiegebied

Opstellers: Monica K. Dütting en Linda P. Verniers, Stichting NMF

Vormgeving: Margot de Haan, Stichting NMF

Maart 2019

ISBN 9789082923339

Uitgave van het Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland

**MOOI
NOORD-
HOLLAND**

ADVISEURS
OMGEVINGSKwaliteit

Het Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland is een samenwerking tussen MOOI Noord-Holland en Stichting NMF en wordt mogelijk gemaakt door de Provincie Noord-Holland en de RCE.

info@steunpunterfgoednh.nl | www.steunpunterfgoednh.nl